

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN  
OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS AND OVERSEAS CHURCHES*

Adviseurs van de redactie/Advisors: Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr G.F. de Jong (Orange City, U.S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (München, Ger.), dr S.J. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Druk en layout: ASKA, Alphen aan den Rijn. Het adres van de administratie en redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 05202 92666, telefax 05202 92613.

De abonnementsprijs voor 1994 bedraagt NLG 45,- voor Nederland, voor studenten NLG 30,-, voor instellingen NLG 50,-, losse nummers NLG 25,-, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

*The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The Journal is printed by ASKA, Alphen aan den Rijn. The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, the Netherlands, telephone: 05202 92666, telefax 05202 92613.*

*Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (cheque) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honored without charge if made within two months following the regular month of publication.*

(C) Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.

ISSN: 1380-3905

## The Lutheran congregation at Batavia, 1743-1800<sup>1</sup>

drs Max de Bruijn

By resolution of April 3, 1742, the *Heeren XVII* – the Board of directors of the *Vereenigde Oost-Indische Compagnie* (VOC) – allowed the Lutherans in Batavia (Jakarta) to form an officially recognized congregation and to worship in public.<sup>2</sup> As a result of this decision, a Lutheran congregation was founded in October 1743.

The Lutheran congregation in Batavia was a unique phenomenon in the history of the VOC and of the Dutch churches in Asia. The Lutherans were the first and the only group outside the Dutch Reformed Church given official permission by the VOC to hold religious services in public. According to Van Boetzelaer, the author of a standard work on the church in the VOC territories, the Lutherans were the first who thus broke the monopoly of the Dutch Reformed Church.<sup>3</sup> Until 1743 ecclesiastical duties were exclusively performed by the Reformed Church. As Van Boetzelaer puts it, after that year this church had in some way to share its influence with the Lutheran Church. On the other hand, dr F. de Haan, the historian of Batavia, does not regard the birth of the Lutheran congregation in 1743 as an important event. According to him, this congregation never flourished.<sup>4</sup> Implicitly this means that in De Haan's opinion the establishment of a Lutheran congregation did not cause any changes in the social structure of colonial Batavia. The Reformed Church kept its religious monopoly, and alongside it the Lutheran congregation led a marginal and, as it were, sleeping existence.

In this contribution it will be examined to which extent the existence of the Lutheran congregation and the Lutherans caused any change in Batavia during the VOC era. The object of this contribution is to determine whether during this period the Lutheran congregation succeeded in breaking the Reformed monopoly and whether it influenced the position of the Reformed Church in Batavian society.

### *The Company, the Dutch Reformed Church and the Lutherans in Asia*

The decision taken by the *Heeren XVII* in 1742 to allow the Lutherans in Batavia to have their own Church was an understandable reaction to the lop-sided relation which existed in the colonies between the Reformed, who held a monopoly, and the Lutherans, who were numerous but had no church.

The monopoly of the Reformed Church was established at the end of the sixteenth century. From then on, other Christian denominations were forbidden to worship in public. In the struggle with Catholic Spain and Portugal, the VOC, founded in 1602, established a colonial empire in Asia. In the overseas territories the Reformed Church occupied the same dominant position as in the Dutch Republic, although there were some important differences. Firstly, in Asia the monopoly held by the Reformed Church was absolute in the sense that other Christian denominations, leading an underground existence in the Republic, were not only denied public worship, but were not even present.<sup>5</sup> Secondly, the church in Asia was subordinate to the VOC. In Asia, the VOC was not only a merchant company but also a territorial power with authority in religious matters. In the Republic there was also a close relationship between church and state, but the church there enjoyed a much more independent position. The overseas territories were administrated from Batavia, the

---

1 This contribution is an abridged version of my thesis "De lutherse gemeente in Batavia onder de Verenigde Oostindische Compagnie 1743-1795" (doctoraalscriptie Utrecht, 1993, written under the guidance of dr J. van Goor). The English translation was done by dr Th. van den End and drs J. van Eijnatten.

2 J.E. Heeres, "De "Consideratiën" van Van Imhoff". *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië* 6 (1912) 441-612, 596.

3 C.W.Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, *De Protestantsche Kerk in Nederlandsche-Indië* ('s-Gravenhage 1947), 186.

4 F. de Haan, *Oud-Batavia* (Batavia 1935), 239.

5 The attitude taken by the VOC towards other religions depended on its position in the territory concerned and on political considerations. In Batavia, the Chinese were allowed to exercise their religion. In Cochin, on the coast of South India, the VOC protected the Thomas Christians against the Catholic Portuguese (Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 182f.)

headquarters of the VOC in Asia and the largest Dutch settlement outside Europe. It was the seat both of the *Hooge Regeering*, the highest authority in the Asian VOC territories, and of the church council of Batavia which *de facto* was the highest ecclesiastical body, acting as superintendent to the Reformed Church in Asia. A characteristic feature of the relationship between the church and the colonial government was the VOC's readiness to bear the cost of most church activities and to put all church ministers on its payroll.

Until 1743 the Reformed Church was the only Dutch church in the VOC territories in Asia. Up to that time the exercise of any other religion was forbidden. However, in the Republic as well as in the colonies, the situation in the 1740s was different from that of the 17th century, which had led to the privileged position of the Reformed Church. In the Republic the number of Lutherans had grown, mostly by the influx of economical immigrants from German territories. Several new Lutheran congregations were founded. This growth was accompanied by a more tolerant attitude on the part of the Dutch Reformed Church and a growth of tolerance in general. In the 18th century the relationship between the Reformed and the Lutheran Church improved to the point that some people envisaged a union between the two denominations.<sup>6</sup>

In the Asian settlements of the VOC the numbers of Lutherans had grown significantly since the end of the 17th century, while the number of foreigners in the service of the VOC had increased. From the start many strangers could be found among the VOC personnel, especially Germans. Many of them came from countries where Lutheranism was the dominant religion. In 1691 one fifth of the European VOC personnel in Asia was foreign, in 1778 two thirds. This relative increase in the number of foreigners was reinforced by the absolute increase of European personnel since the end of the 17th century. In 1753, the number of Europeans employed in the Company's head office at Batavia amounted to 5,000, which was twice the 1688 figure. Moreover, the group of Europeans outside the service of the VOC was growing. Many servants of the VOC settled as free-burghers in Batavia and other great centres like Colombo and the Cape of Good Hope after completing their contractual term. In short, the Lutherans in the VOC territories were numerous. According to an 18th century church historian, in 1743 2,000 Lutherans lived in Batavia.<sup>7</sup>

Many Lutherans in the colonies felt keenly the need for a church of their own.<sup>8</sup> Even long before 1743, groups of Lutherans in the larger VOC settlements requested the establishment of a Lutheran Church. A request of this kind has been preserved, made in Batavia by the burgher Hendrik Wiggersen as early as 1645. In that year, Wiggersen asked the Lutheran church council at Amsterdam for a Lutheran minister who could serve the "great crowd of Lutherans" in Batavia.<sup>9</sup>

Gradually the Reformed Church in the overseas territories of the VOC began to take the great number of Lutherans into consideration. Until 1743, the Reformed Church held an absolute monopoly in ecclesiastical matters in the colonies and was expected to favour the Reformed faith only. At the same time, however, the VOC administration had assigned it the responsibility of providing a social safety net for all Europeans. In this way, the church became an instrument for social welfare as well as social control.

This dual responsibility is visible in the attitude of the Reformed Church towards the Lutherans up to 1743. The church council in Batavia kept Lutheranism out and took stern measures against Lutherans who propagated their faith. On the other hand, Lutherans who did not openly confess their faith were entitled to the social services for the poor and sick administrated by the Reformed Church. Moreover, the attitude of the church council shows that it tried to involve the Lutherans in the church life of the Reformed congregation. From about 1650 onwards, Lutherans in VOC territory were admitted to the celebration of the Lord's Supper in the Reformed Church. This policy of the Reformed church council probably was connected with the increase in the numbers of

---

6 C.Ch.G. Visser, *De Lutheranen in Nederland tussen katholicisme en calvinisme, 1566 tot heden* (Dieren 1983).

7 Th. Jutting: 'Geschiedenis der Gemeente te Batavia', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Evangelisch-Lutherse kerk in de Nederlanden, Zesde Stuk* (1845), 83. Jutting quotes J.A.C. van Einem: *Proeve eener volledige Kerkhistorie der achttiende eeuw* I, (1779), 152.

8 De Haan wrote about German adventurers in the service of the VOC, who were filled with nostalgia for a Lutheran church service, notwithstanding their light-heartedness. De Haan, *Oud-Batavia*, 238.

9 Letters of the free-burgher Hendrik Wiggersen to the Lutheran church council in Amsterdam, 1645. Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Particulier Archief (PA) 213, nr. 123.

Lutherans. These Lutherans had to make some concessions, but they were nevertheless accepted as adherents to the Lutheran faith.<sup>10</sup> At the end of the 17th century the church council permitted Lutheran fathers to function as godparents at the baptism of their children.<sup>11</sup> From the end of the 17th century, the Reformed Church accepted a growing number of Lutherans as full members of the congregation. In the years preceding the establishment of the Lutheran congregation, Lutherans with a high status in Batavian society were as a rule members of the Reformed Church. This can be deduced from the fact that in 1743 a great number of full members of the Dutch Reformed Church in Batavia turned out to be Lutherans.

#### *The 'Considerations' of Governor-General Van Imhoff*

The circumstances which led to the decision of the *Heeren XVII* can be traced only in part. The official motive for permitting a Lutheran Church to be founded in Batavia can be found in a far-reaching scheme for the reform of the VOC in Asia, which originated from the Governor-General Gustaaf Willem baron van Imhoff.

Van Imhoff was appointed Governor-General by the *Heeren XVII* in 1740. At that time he was Governor of Ceylon. Due to circumstances he assumed office only in 1743, where he remained until his death in 1750. Van Imhoff was assigned to reform the Company and improve the returns, which over the preceding years had been disappointing.

Two months after Van Imhoff had arrived in the Republic, in November 1741, he presented together with two political friends a proposal to the *Heeren XVII* named "Consideratiën over den tegenwoordigen staat van de Nederlandsche Oostindische Compagnie" (Considerations about the present state of the VOC),<sup>12</sup> including the suggestion to allow the Lutherans at Batavia and on the Cape of Good Hope to establish a church of their own. This suggestion was part of Van Imhoff's designs to boost the trade of the VOC in Asia and with Europe. He intended to make Batavia the most important trading centre in Asia. In order to promote trade through Batavia, he wanted to make Asia more attractive to European colonists. For that reason he advocated freedom of religion.<sup>13</sup>

It seems strange that in Van Imhoff's design only Lutherans were to enjoy this freedom of religion. However, this policy is quite understandable. He had to take into account the existing situation at Batavia, where the Reformed church council took a benevolent attitude towards Lutherans and the Lutheran faith, but was unfavourably disposed towards other denominations. The selection of Batavia and the Cape of Good Hope as towns where Lutheran congregations were to be founded is also natural, because only here the conditions for a large-scale European settlement were met. In both places, the Company wielded considerable power. Also, in both places groups of free-burgers already existed and the infrastructure necessary for economical expansion was already present.<sup>14</sup>

Another argument put forward by Van Imhoff was connected with the impetus for Christian missionary work which could be provided by the presence of the Lutheran Church in the VOC territories. According to Van Imhoff, the Lutherans had already given proof of their missionary zeal. Probably he was referring to the Danish mission station with Lutheran missionaries which since 1734 was established at Tranquebar, on the Coromandel coast. In Van Imhoff's opinion, the Reformed Church was not sufficiently involved in missionary work.<sup>15</sup>

In April 1742, the *Heeren XVII* included a great part of Van Imhoff's recommendations in their resolutions. For the most part, these were abridged and adapted versions of the proposals put forward in the "Consideratiën". The *Heeren XVII* decided that "those of the Augsburg Confession",

---

10 J. Mooij, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië* III (Batavia 1931), 726, 732, 751.

11 J.A. van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek* (Batavia's-Gravenhage 1885-1900), 'Van den Kinderdoop', 11 August 1735.

12 Heeres, 'De "Consideratiën"', 441-621.

13 Heeres, 'De "Consideratiën"', 540.

14 Colombo also met these criteria. But it was probably not considered because a Lutheran Church on Ceylon would undermine the policy of the VOC there. On Ceylon the Reformed Church had a key role in the consolidation of the dominion of the VOC by means of school education and protestantization of the territories which had been christianized by the Portuguese..

15 Heeres, 'De "Consideratiën"', 540, 541.

if they would put in a request, would be allowed to establish a church at Batavia and Cape of Good Hope.<sup>16</sup> In this decision the motives put forward by Van Imhoff are absent. The resolution of the *Heeren XVII* mentions in brief, as an argument for the admission of the Lutherans, that Batavia had to become the most important trading centre of the Indies and that freedom of religion was necessary for this goal to be reached.

The resolution does not say much about the implementation of this decision. In their church services, the Lutherans were to use the same liturgy as was customary in the Netherlands. Like the Reformed, they were under the obligation to submit the names of the ministers to be appointed by the congregation to the *Heeren XVII*.

#### *The personal "consideration" of Van Imhoff*

Special attention must be paid to the question of the extent to which Van Imhoff, in advocating the establishment of a Lutheran Church at Batavia, was motivated by personal considerations. Van Imhoff may have had a motive of a very personal nature: he was a Lutheran himself. In the historiography this fact is generally regarded as the motive behind the founding of the Lutheran congregation. The common opinion is that Van Imhoff, once invested with the powers of a Governor-General, used those powers in order to found a church of his own confession. In our opinion, the influence of this personal motive on Van Imhoff's policy has been exaggerated. De Haan, for example, tends to explain the establishment of the Lutheran congregation as exclusively serving the personal wishes and pleasure of the Lutheran Van Imhoff. In his view, the arguments forwarded in the "Consideratiën" do not sound very plausible and in reality are merely intended to conceal the real motives.<sup>17</sup>

It must be admitted that the influence of Van Imhoff's Lutheran conviction is indeed prominent. However, it is difficult to indicate exactly its extent. The matter is confused by the fact that even after 1743 Van Imhoff never openly declared himself a Lutheran. This can be explained by the fact that he was a high-ranking official in the service of the VOC in Asia since 1725. His confession did not at all come in the way of his career.<sup>18</sup> But a high-ranking VOC employee was not expected to profess his Lutheran faith openly. Even after he had been appointed Governor-General, Van Imhoff complied with that convention.

Also confusing is the fact that as a Governor-General Van Imhoff did not always support the Lutheran congregation. And whenever he helped the Lutherans, he did not do so openly but in secret, or by keeping himself in the background. De Haan was astonished because Van Imhoff carried his plan through but did not prevent the Lutherans in Batavia from being faced with many difficulties. However, in his capacity as Governor-General it was impossible for Van Imhoff to support his co-religionists too openly. He was the head of both colonial society and the VOC organization, in which the Reformed Church had an important position. His private project – the establishment of a Lutheran Church at Batavia – had to be pursued in a private way by private means. Moreover, though the Governor-General was the most powerful person in the dominions of the VOC, he was not all-powerful. He had to reckon with the interests of various groups in colonial society.

The role played by Van Imhoff can be understood only when he is seen as a reformer, a Lutheran and a high-ranking VOC official at once. Because his motives and interests were so complex, his actions were half-hearted, which earned him a double nickname even in his own times. By his ambitious schemes he was known as the *Hersteller* ("Restorer"), the man who was to restore the old glory of the Company. On the other hand he became known as the *Versteller* ("Repairer"), because many of his schemes failed or only succeeded in part.

Van Imhoff's personal involvement led to the definitive establishment of the Lutheran congregation at Batavia. But his death, in 1750, and the consequent loss of his protection led to great difficulties for the Lutherans. This will become clear when his involvement with the establishment of

---

<sup>16</sup> Heeres, 'De "Consideratiën"', 596.

<sup>17</sup> De Haan, *Oud-Batavia*, 239ff.; Jutting: 'Geschiedenis der Gemeente te Batavia', 86, 87; J.F.G. Brumund 'Bijdragen tot de geschiedenis der kerk van Batavia', *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde* XIII (1864) 1-190, 174.

<sup>18</sup> Van Imhoff's Lutheran faith did not present any problems when he was appointed as Governor-General, as stated by Van Boetzelaer, just as it had not been of importance when he was appointed to other high offices in the service of the Company. Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 183.

the Lutheran congregation is examined more closely.

### *The establishment of the Lutheran congregation in Reformed Batavia*

In September 1742 Van Imhoff made a personal visit to the Lutheran minister in Amsterdam, Van Garèl. He told Van Garèl that he had succeeded in obtaining 'freedom of religion' for the Lutherans in Asia, and together with him outlined the policy to be pursued.<sup>19</sup> In doing so they took the colonies in the West as an example. Here the Lutherans had already received more freedom. In Paramaribo they had obtained permission to worship in public in 1741, and a minister had arrived in 1742.<sup>20</sup>

In October 1742 Van Imhoff embarked for Batavia. Towards the end of the year he arrived at the Cape of Good Hope, which was the permanent victualling station for the VOC ships. Here already in 1741-1742 rumours had circulated about the public exercise of the Lutheran religion.<sup>21</sup> In January 1743 Van Imhoff spoke with the Lutherans at the Cape of Good Hope about the procedure to be followed in implementing the decision of the *Heeren XVII*. However, after his departure from the Cape, the Lutherans failed to obtain permission to call a minister and build a church.<sup>22</sup>

On June 12, 1743, less than three weeks after his arrival at Batavia, Van Imhoff in person communicated the decision of the *Heeren XVII* to the free-burgher and trader De Heintzenberg. On the advice of the Governor-General, De Heintzenberg secretly gathered people he knew to be professing Lutherans.

This first group of Lutherans consisted of 37 men. Among them, eight were *opzienders* ('supervisors') and formed a provisory church council. Most of them were of German descent and VOC officials of low rank. However, among the 'supervisors' there was one high-ranking official, Carel Coenad, who was vice-senior merchant at the Castle. Some of them were free-burghers, who wielded great influence in the congregation, as is shown by the fact that half of the 'supervisors' and (at a later stage) half of the church council consisted of free-burghers.

Only on 8 October 1743 this group of Lutherans stepped into the limelight. On that date, the government granted them permission to build a church. The provisional church council at once sent a request to the Lutheran consistory at Amsterdam to call a minister and to submit his name for appointment to the *Heeren XVII*, as decreed in the resolution of April 1742.

The Lutherans had to defray all expenses themselves. From 1746 onward, however, the Company contributed towards the Lutheran ministers' cost of living. The sum needed for building and designing the church and appointing church personnel was obtained from gifts by members of the Lutheran community and by a private collection among them. In addition, a *tontine* or life annuity was issued. The subscribers would receive an annual interest until their death.<sup>23</sup>

In organizing their congregation, the Lutherans in Batavia followed the lead of their sister congregation in Amsterdam. In the Republic, this congregation managed the financial administration, the general correspondence and the contacts with the *Heeren XVII* on behalf of the church at Batavia. During the 18th century, the Lutheran congregation in Amsterdam formed a social segment of the city's population which in 20th century Holland would have been called a *zuil*, that is a socio-political group thoroughly organized in all respects. The Lutheran congregation cared for its members and it therefore had a Lutheran orphanage, a poor people's home and a hospital. It was but natural for the Lutherans in Batavia to try to set up a similar care system for the poor, the sick and the orphans.

---

19 Resolutions of the Lutheran church council in Amsterdam concerning the congregations at Batavia and the Cape of Good Hope. GAA/PA 213, 1340, p. 1.

20 During his stay in the Republic, Van Imhoff also obtained the authorization of his plan by the States-General, who constituted the highest civil authority in matters of religion. At least, this is reported by both Van Garèl and the Lutherans in Batavia. GAA/PA 213, 1340, p. 1; Jutting, 'Geschiedenis der gemeente te Batavia', 86. However, I have not been able to trace documents confirming this statement.

21 C. Spoelstra, *Bouwstoffen voor de Geschiedenis der Nederduits Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika* (Amsterdam 1906), I, 190-193.

22 Since 1741-1742 a Lutheran congregation existed at the Cape, but it convened in private houses and depended for its spiritual care on Danish and Swedish ministers aboard passing ships, later also on Dutch ministers who were on their way to Batavia. Only in 1780 did the Lutheran congregation at the Cape receive permission to call a minister of its own.

23 During the 18th century, several new Lutheran church buildings in the Republic were financed in this way. See: Herman Wagenvoort, *Tontines: een onderzoek naar de geschiedenis van de lijfrenten bij wijze van tontine en de contracten van overleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (dissertatie Utrecht, 1961).

In Batavia, however, until 1743 these social and religious tasks were performed exclusively by the Reformed Church. During almost a century and a half, the Reformed church council had built up a powerful position within Batavian society. The Reformed Church was responsible for spending the funds collected in church services, and it had an important function in civil administration since it registered baptisms and marriages. In addition the Reformed Church played an important role in the life of European Christians because it was responsible for one of the most important social events in town, the church service.<sup>24</sup> This is especially true of the service in the Dutch church on the river Ciliwung, which was the meeting place of the members of the European elite. In addition, the church was prominently present at other important social events, like funerals, marriages and executions. Finally, members of the Reformed church council wielded great influence in the city administration because they held posts in institutions like the *Weeskamer* (administration of the heritage of orphanized children) and the *Raad van Justitie*, the Court of Justice. It can be imagined that the Reformed Church of Batavia would not surrender its monopoly without a fight.

Owing to the prudent course taken by Van Imhoff and afterwards by De Heintzenberg, the Reformed Church in Batavia was informed of the establishment of a Lutheran congregation only in October 1743. The Reformed were outraged. In a missive sent to Holland at the beginning of 1744, the Reformed church council in Batavia expressed astonishment and anger about the news, which was called "unusual and unheard of in this country".<sup>25</sup> Only in 1745 did the various Reformed classes and synods in the Netherlands hear about the Lutheran congregation by means of this letter, and subsequently lodge protests against its establishment. By that time, however, the first Lutheran minister was about to embark for Batavia.

#### *The Lutherans run into vested Reformed interests during Van Imhoff's period of office*

During the first years after 1743, the history of the Lutheran Church at Batavia was determined by the uncertainty of its position. Neither the *Heeren XVII* in their resolution of April 1742 nor Van Imhoff had defined the rights and obligations of the Lutherans at Batavia. That omission was a constant source of conflicts, in which the Lutherans claimed the place due to them and the Reformed defended the previous situation. The resolution of the *Heeren XVII* did indeed enjoin the Lutherans to 'maintain strict brotherhood' with the Reformed.<sup>26</sup> From the start, however, conditions for that brotherhood were not fulfilled.

During the first years, the collisions of the Lutheran Church with the Reformed established order mainly concerned the public presence of Lutheranism in the city. In 1746, for example, the Lutherans met with opposition when they made preparations for building a church, which continued after construction had started. When they tried to buy some plots of land, prices were driven up. As their attempts to buy the necessary wood were also crossed, Van Imhoff guaranteed the supply at his own expense. No sooner was the land bought than the city council levied a heavy tax on the church square. In the Netherlands as well as in Batavia, church squares (of Reformed Churches) were freed of this tax. Only when the city council was headed by a new president and protests against the measure had been raised was the tax withdrawn.<sup>27</sup>

After the arrival in July 1746 of the first Lutheran minister, Christoffel Michels, the question of competency increasingly led to conflicts between the Lutheran and the Reformed church councils. In fact, only after Michels' arrival could the Lutheran congregation start functioning for the first time. The presence of a minister caused the congregation to grow, because it was he who confirmed church members, administered baptisms and concluded marriages. At last regular church services could be held, attracting people and thereby generating revenue. Moreover, the minister made the congregation visible to outsiders by his presence at public occasions.

A protest lodged by the Reformed church council brought a severe setback immediately after

---

24 The Asian Christians in Batavia had their own churches.

25 Brumund, 'Bijdragen', 171. The author quotes from the register of minutes of outgoing letters of the Reformed church council of Batavia.

26 Heeres, 'De "Consideratiën"', 596.

27 Letter of the Lutheran church council in Batavia to the sister congregation in Amsterdam, 11 March 1746, 31 March 1747. GAA/PA 213, nr. 1348; *Realia. Register op de generale Resolutiën van het Kasteel Batavia* (Leiden 1882), 152: Resolutions of the *Hooge Regeering*, March 31, 1744 and March 11, 1746.

the first services were held by Michels in the hospital chapel, which served as a provisory church building. It was decided that the Lutherans would have to hand over the money, collected for the poor during the service, to the members of the Reformed church council who were charged with the care of the poor. The money would be used for the poor in general. This decision meant that the Lutherans could not set up a welfare service for the poor and the widows and orphans in their own community.<sup>28</sup>

Rules for the marriage of Lutherans had been laid down in a decree of 16 August 1746. Nevertheless the first Lutheran who decided to marry in the Lutheran church, Jan Pieter Buijg, brought the church into conflict with the Court of Justice. In keeping with the customary in the Republic, where Lutherans had to apply to the civil authorities before concluding their marriage, he applied to the Court of Justice for obtaining his marriage certificate. After that, the marriage banns were to be read in the Lutheran Church and the Reformed Church for three subsequent Sundays. However, the Court of Justice refused to issue a marriage certificate to Buijg. After the government declared the refusal illegal, the marriage was concluded. Five months later the unfortunate Buijg received a bill to the amount of 108 rixdollars for the marriage certificate. For a man like Buijg, who was a bookkeeper and supervisor of the rice market, this was a very large sum of money. Again the government had to interfere in order to make the Court of Justice withdraw its claim. In 1757, after the matter had been examined in the Republic, the fee due for the marriage of a Lutheran was fixed at 42 rixdollars.<sup>29</sup>

The outcome of several other affairs, concerning church functions of a more ceremonial nature, was less satisfying for the Lutheran Church. In Januari 1748 the Lutherans were refused permission to bury their dead in their own church and church yard. Only the Reformed Church had the right to do so.<sup>30</sup> It seems that this prohibition also concerned various burial customs, such as the use of wooden memorial boards on which name, arms and office of the deceased person were painted. These boards were hung on the church wall and showed the social status of the dead and of the living members of the community. In the Lutheran Church, only the memorial board of Van Imhoff was to be found (after his death in 1750). The boards of other prominent Lutherans were still put up in the Dutch Reformed Church. This was, the case, among others, of Carel Coenad (member of the provisory church council in 1743) and Otto Frans Nicolaas Marci (member of the church council in 1767).<sup>31</sup>

Another setback on the ceremonial level experienced by the Lutherans concerned the matter of public executions. These took place on the square in front of the Castle (the government building) and were a popular pastime in Batavia. The Reformed church council raised a strong protest when the Rev. Michels was present at a public execution in order to give pastoral assistance to a Lutheran who was about to be executed. The government decided that the Lutheran minister was free to provide pastoral assistance to a condemned belonging to the Lutheran church until the day before the execution, but not on the day itself.<sup>32</sup>

From an outward point of view, however, Batavia could no longer be imagined without the Lutherans. On 28 September, 1749, the Lutheran church building was inaugurated in the presence of the highest government authorities. The building was widely praised because of its beauty. On the roof four white swans were displayed. The swan is the symbol of the Lutheran faith, which by now was unquestionably visible in Batavia.

### *The growth of the Lutheran congregation*

---

28 Christoffel Michels in Batavia to sister congregation in Amsterdam, 15 January 1747, GAA/PA 213, 1348. *Nederlands-Indisch Plakaatboek* resolution of Juli 29, 1746.

29 *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, 16 August 1746 and 17 October 1752. Missive of the Lutheran church council to the sister congregation in Amsterdam accompanied by all documents, d.d. 22 October 1747, GAA/PA 213, 1348; *Realia*, resolution 17 October 1757.

30 *Realia*, 153: Resolutions 12 and 23 January 1748.

31 A drawing by Jan Brandes (1743-1808) from the time he served as a minister at Batavia (1779-1785) shows only the memorial board of Van Imhoff. The drawing is private property. Data concerning memorial boards can be found in: Wijnaendts van Resandt: *De gezaghebbers der Oostindische Compagnie op hare buitencomptoiren in Azië* (Amsterdam 1944).

32 *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, 20 February 1750. Reformed church council at Batavia to Synod of Zuid-Holland, 1 November 1751. Algemeen Rijksarchief (ARA)/Oud-Synodaal Archief (OSA).



The growth of the Lutheran congregation depended to a large extent on the personal choices made by Lutherans after 1743. For De Heintzenberg the Lutheran congregation was the fulfilment of a long nourished desire for a church and a culture of his own. But was this true of all Lutherans?

The various reactions of Lutherans in Batavia to the establishment of a congregation are shown by the observations made by De Heintzenberg during the first months after October 1743. With respect to their reactions it should be remembered that most Lutherans were unprepared when they were faced with the possibility of a choice. Until October 1743, the plans to found a church were only known to Van Imhoff and a group of 37 people who had been informed by De Heintzenberg. The other adherents to the Lutheran faith were suddenly faced with the possibility to join the new congregation. The number of prospective members was considerable, because it included all VOC employees and free-burghers who had been baptized in a Lutheran Church in Europe or who had ever been members of a Lutheran Church.

In October 1743 De Heintzenberg proudly sent to Amsterdam a list of 'those who publicly profess our Evangelical religion'. This list was composed according to seniority in Batavia.<sup>33</sup> The first name was that of the former Governor-General Thedens and his wife. Then came a number of people who were indicated only by their office: a member of the *Raad van Indië* (the highest government body), a member of the Court of Justice (the Court of Justice of the VOC), two senior merchants of the Castle (who were directly subordinated to the Governor-General) and several *Schepenen* (aldermen, members of the city council). On account of their high offices, it may be supposed that most of these officials were members of the Dutch Reformed Church or at least for many years had frequented the services of that church. De Heintzenberg was of the opinion that more of these "Mameluks" (renegades) would join the congregation.

Initially De Heintzenberg seemed to be right in his opinion. In November 1743 he announced that the congregation numbered "800 heads".<sup>34</sup> In April 1744 a great multitude of Lutherans frequented the first Lutheran services held in Batavia. The Swedish Lutheran minister, the Rev. Holmert, who was on his way to China, held a number of sermons in a private house and in two days administered Holy Supper to 1,400 Lutherans (among them only one woman).<sup>35</sup>

During the first years, the Lutheran congregation consisted mainly of men. In fact, most Lutherans in Batavia were unmarried men, who had taken service in the VOC in the lowest ranks. Those who were married mostly had wives who belonged to the Reformed Church. Because few women arrived from Europe, Lutherans in Batavia could only marry women born there, *i.e.* members of the Reformed Church. Marriageable girls in Batavia were either daughters of Europeans or baptized slave women. In the absence of other denominations, until 1743 both categories were always baptized in the Reformed Church.

In the eyes of Van Imhoff, the predominance of men in the Lutheran congregation presented only a problem in the domestic sphere. He advised the Lutheran men not to give offence so that "discord might be avoided in families where husband and wife belong to different denominations".<sup>36</sup> Marital problems were apt to cause irritations in the Reformed Church. Actually, the problem was much deeper.

For the Reformed Church, these Lutheran men constituted a serious menace. The spectre was raised of a Lutheran congregation which was more numerous than the Dutch Reformed Church and would surpass the Reformed Church in influence and prestige. At the time, the inhabitants of Batavia who were of European descent numbered no more than 6.000. The Reformed church council feared an unlimited growth of the rival congregation if all Lutheran men would have their children baptized in the Lutheran church, since this meant that in the future Lutheran men would be able to marry Lutheran women. In this way the number of Lutherans in Batavia would grow tremendously and eventually the majority of the European inhabitants would belong to the Lutheran Church.

---

33 De Heintzenberg to the Lutheran church council in Amsterdam, 15 October 1743. GAA/PA 213, 1348.

34 De Heintzenberg to the Lutheran church council in Amsterdam, 5 November 1743. GAA/PA 213, 1348.

35 Provisional Lutheran church council to the sister congregation in Amsterdam, 5 November 1744. GAA/PA 213, 1348.

36 In order not to give offence the Lutherans were advised by Van Imhoff to simplify their liturgy by distributing bread instead of the traditional wafers. Lutheran provisory church council at Batavia to the sister congregation in Amsterdam, 5 November 1744. GAA/PA 213, 1348.

As a consequence the Reformed church council attempted immediately to impose restraints on the administering of baptism in the Lutheran church. Reacting to the massive turn-out at the first Lutheran services, in 1745 the church council urged the Synod of Zuid-Holland to investigate the question whether the Lutheran congregation had the right to baptize children born from mixed marriages and illegitimate unions.<sup>37</sup>

During the reign of Governor-General Van Imhoff the Reformed opposition to the growth of the Lutheran congregation at Batavia did not, however, make headway. In the first place, the Reformed did not have sufficient backing from the side of the government. The Reformed church council did succeed in raising difficulties for the Lutherans in Batavia. However, the existence of the Lutheran Church was supported by Van Imhoff, and Van Imhoff's creation turned out to be supported by the *Heeren XVII*. When Reformed church bodies in Batavia and in the Republic requested the Dutch government to dissolve the Lutheran congregation at Batavia, in 1747 the Board of directors of the VOC sent a reply to the Dutch Government in which it was set out that the existence of that congregation had to be considered in the same way as the existence of Lutheran congregations in the Netherlands.<sup>38</sup> In the Republic, parents of mixed denomination could have their children baptized in the church of their choice. The *Heeren XVII* added that the demand by the Reformed Church for a monopoly in ecclesiastical matters was inspired only by blameworthy hate and jealousy, and the "nourishing of these monsters in the heart".<sup>39</sup>

In the second place the opposition and the protests of the Reformed church council in Batavia already had a negative effect upon the growth of the Lutheran congregation. Soon after the establishment of that congregation, a rule was brought up which was actually in force both in the Republic and in Batavia: only those who professed the Reformed faith could occupy a high office. In November 1743 the colonial government announced that it would put the question to the *Heeren XVII* whether Lutherans could be employed in judicial, military and civil offices before the *Heeren XVII*.<sup>40</sup> In one of the missives to Holland, in which the Reformed church council complained about the Lutherans, the council wondered whether the rule that higher officials should be "members of the Christian Reformed religion" was still valid.<sup>41</sup>

This rule originated from the beginning of the 17th century, when the political and religious structure of the Republic had been laid down. In the 18th century it was hardly applied. It seems that in the Republic a consensus had then been reached on the conditions to be fulfilled by those invested with public office. These conditions were of a social as well as a religious nature. In the middle of the 18th century, membership of the Lutheran Church was no real obstacle to obtaining a high position.<sup>42</sup>

During the years preceding the establishment of the Lutheran congregation in Batavia, the rule mentioned above had not been applied in Batavia. Before 1743 many Lutherans occupied high offices. To those who worked hard and could stand the climate, service in the Company in Asia offered golden opportunities for rising on the social ladder. Neither religion or nationality were obstacles. The clearest example is provided by Johannes Thedens, who was a Lutheran from Friedrichstadt in Northern Germany, and started his career as a soldier before rising to the office of Governor-General (1740-1743).

We have not found evidence that the VOC government again put into force the rule mentioned previously. However, its being brought up had the same effect. The choice for the membership of the Lutheran congregation turned out to have political consequences. In fact, for Lutherans in high office the restrictions existing before the establishment of a Lutheran congregation still prevailed. As had been the case before 1743, their belonging to another confession presented no problem as long as they did not openly profess their faith.

---

37 Reformed church council at Batavia to the Synod of Zuid-Holland, 18 October 1745. ARA/OSA, pp. 777-805.

38 The *Heeren XVII* constituted the highest authority within the VOC, but usually left decisions in matters like this to the government in Batavia. In this case, Van Imhoff only had to take up the advice given.

39 The *Heeren XVII* to the government in Batavia, 15 September 1747. Copy of this letter can be found among the documents concerning the baptismal affair of 1755. GAA/PA 213, 1349: Resolution of the Lutheran church council at Batavia, December 23, 1754.

40 *Realia*, 152: Resolution of November 1, 1743.

41 Reformed church council at Batavia to the Synod of Zuid-Holland, 18 October 1745. ARA/OSA, pp. 777-805.

42 As yet little is known about the exact relation between religious faith and social stratification in the Republic during the 18th century. See: I. Schöffers e.a.: *De Lage landen van 1500-1780* (Amsterdam/Brussel 1983) 210, 211.

As soon as 1744, when the first Lutheran church services were held, De Heintzenberg observed that 1,400 people attended the services, but that many 'well-known brethren' were absent.<sup>43</sup> In 1747, the Lutheran minister Michels wrote: 'Among those in the government, nobody has declared to be a member of our Church, and the same is true of those in the Court of Justice. And in the city council only the former alderman Joseph de Milaan has declared this'.<sup>44</sup>

The ambivalent attitude of high VOC officials, who vacillated between their confession and their status, is embodied by two Lutheran Governors-General. Van Imhoff, who was in office, supported the Lutheran congregation but he did not join it. Together with the other high government officials he was present when the foundations of the Lutheran church building were laid (1747) and he attended the first sermon by the Lutheran minister in the new church in 1749. But apart from this he frequented the services of the Dutch Reformed Church together with the elite of Batavian society, as was entailed by his status. On the other hand, Johannes Thedens, former Governor-General, declared openly that he was a member of the Lutheran Church. Apparently, as a retired official he considered himself to be free of the social obligation to frequent the services of the Dutch Reformed Church.

Lutherans of lower social standing, who initially had applied for membership, withdrew in the face of the opposition against the Lutheran congregation. Even among the first group of 37 members some backed out. According to a letter of the provisory Lutheran church council in 1745, they feared 'that they would not be employed in any important office and would not be able to borrow money anymore'.<sup>45</sup> They were afraid that they would no longer be promoted to a higher rank or get pay raises, and in that way would be excluded from the way to prestige and wealth as members of the Batavian elite.

As a result of the Reformed opposition, the Lutheran congregation was not held in high esteem. Consequently it did not reach the number it seemed to be heading for in 1743, when there were 1,400 communicants. Until 1770 there were hardly any people in high office who applied for membership. In terms of the numbers of Bibles and hymn-books ordered from the Republic, the number of full members never exceeded 300 from 1746 (the arrival of the Rev. Michels) until 1770. This fact had repercussions on the number of baptisms administered during the first years. In the first six months of Rev. Michels' term in office, he baptized only six children, and in the next years (1747 and 1748) only twenty children each year.<sup>46</sup>

#### *The case of Ploeg's child*

Two years after Van Imhoff's death the Reformed church council proceeded to act against the influence and expansion of the Lutheran congregation. In 1752 the council drew up six articles intended to curtail its rival, in particular to prevent the growth of the congregation. By the articles B and F the possibility was restricted of having children from mixed marriages and illegitimate unions baptized in the Lutheran Church. Moreover, the council wanted to curb Lutheran influence in the city by prohibiting the congregation to let houses and graves, which would yield revenue. The points of conflict mentioned in the remaining articles concern the pastoral care of Lutherans in prison and the appointment of Lutherans to public office.<sup>47</sup>

The fact that the church council chose this moment to launch an anti-Lutheran action programme may be explained as follows. In the first place, the death of Van Imhoff, who had been the founder and the protector of the Lutheran congregation, gave the Reformed Church greater opportunity for making protests. In the second place, the Reformed church council had ample reason to take action. In 1747-1752 there were signs that the Lutheran congregation was becoming prosperous. In the eyes of the Reformed, the greatest menace was the increase in baptisms administered by the Lutheran minister Michels, especially the baptisms of girls. The yearly average of girls baptized was ten to fifteen. These girls constituted the basis for future growth of the Lutheran

---

43 Lutheran provisional church council to the sister congregation in Amsterdam, 5 November 1744. GAA/PA 213, 1348.

44 Lutheran church council at Batavia to the sister congregation in Amsterdam, 31 March 1747. GAA/PA 213, 1348.

45 Lutheran church council in Batavia to sister congregation in Amsterdam, 20 October 1745. GAA/PA 213, 1348.

46 Microfilms of the baptismal registers of the Lutheran congregation in Batavia are kept in the Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) in The Hague.

47 Reformed church council to Synod of Zuid-Holland, 11 November 1752. ARA/ OSA, p. 956-972.

Church, which was short of female members. Another development which was favourable to the congregation was the rise in social standing of its members in the years up to 1754. Under the government of Van Imhoff several Lutherans who had openly joined the congregation had been promoted in office. Van Imhoff appointed Lutherans as members of his staff and as directors of his ambitious reform schemes. The former member of the church council, Jordens, first obtained an *octrooi* (licence) for issuing Batavia's first printed newspaper, the *Bataviasche Nouvelles*, and later, in 1749 became personal secretary to Van Imhoff. In 1743, the "supervisor" Coenad had been appointed to the important post of senior merchant in the Castle. Paulusz, a member of the church council (elder), was appointed Governor of Van Imhoff's prestigious institute for the education of marine officers, the "Academie der Marine". Finally, the strong financial situation of the congregation during the years 1750-1754 is proof of its improved situation. The revenues from church collections, legacies and grants were sufficient to provide for the needs of the congregation; the only contribution received from outside was an allowance made to the ministers from the Company's stores. The payment of interest to the *tontine* holders, which was a heavy burden, had been covered by the construction, in 1751-1752, of 42 small houses in the church square, which were rented. In 1750 it was even possible to call a second minister. It is worth mentioning that the salary enjoyed by Lutheran ministers was considerably higher than that received by their Reformed colleagues.

In 1754 the Reformed church council found in the awkward actions of a certain Gerrit Ploeg an excuse to lodge a complaint against the administration of baptism in the Lutheran Church. Ploeg, a superintendant in the shipyard on the island of Onrust off the coast of Batavia, had a child by a slave woman. In the beginning of 1754 he presented this child for baptism to the Reformed church council.<sup>48</sup> The church council refused baptism, because Ploeg should have adopted the child first, and commanded him to request adoption. Ploeg was not willing to wait until the matter had been settled and turned to the Lutheran church council, without, however, reporting that his request had already been refused by the Reformed. After the child had been adopted in the presence of a lawyer and several witnesses, it was baptized in the Lutheran church on the 24th of February, 1754.

One month later the Reformed church council lodged a complaint with the government against the Lutherans and Ploeg. Their main objection was that the Lutherans had interfered in the propagation of the Christian faith, the *propagatio fidei*, which was the exclusive right of the Reformed Church. The child of Ploeg had been fathered with an unbaptized, 'pagan' concubine. Formally, the Lutherans had made a conversion.

The government took the complaint of the Reformed seriously. In a first resolution of 6 December 1754, the possibility for the Lutherans to administer baptism was restricted. Furthermore the government clearly repudiated Van Imhoff's heritage. It confirmed the exclusive right of the Reformed to propagate the faith, using the old argument that the existence of various Christian denominations would lead to confusion among potential Asian converts.<sup>49</sup> It was Van Imhoff who had shown the weakness of this argument by arguing that hardly any missionary work was undertaken and that half an hour away from Batavia no Christian could be found.<sup>50</sup>

In reply to this resolution the Lutherans sent a long and detailed defence, called 'a firm but respectful remonstrance'. The authors of this letter were hardly able to restrain their anger over the government decision, which they considered unjust. Their defence is indeed firm, but not very respectful.<sup>51</sup>

The remonstrance did not go down well with the government. In the 'further regulations concerning baptism' the 'irritating expressions' of the remonstrance were condemned. The restrictions on the administering of baptism by the Lutheran congregation were now laid down in detail.<sup>52</sup> In December 1754 the government prohibited baptism by Lutheran ministers. As a consequence the Lutheran congregation could only hope for growth by immigration from Europe. The Lutheran

---

48 Register of resolutions of the Lutheran congregation in Amsterdam concerning the congregation in Batavia. GAA/PA 213, 1340.

49 Resolution of the Lutheran church council in Batavia, April 23, 1754, accompanied by copies of documents from the Reformed church council. GAA/PA 213, 1348. *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, 6 and 31 December 1754.

50 Heeres, 'De "Consideratiën"', 535.

51 Resolution of the Lutheran church council in Batavia, December 23, 1754. GAA/PA 213, 1348.

52 Copy of the government resolution of December 31, 1754. GAA/PA 213, 1348.

ministers were only allowed to baptize children from marriages between two Lutherans, of which there were as yet very few in Batavia. Other cases in which baptism could be administered by Lutherans concerned marriages which hardly occurred, like that between a Reformed husband and a Lutheran wife, in which case the daughter could receive baptism in the Lutheran church.

What was most detrimental to the Lutherans was the explicit prohibition to baptize children from marriages which were most common in Batavia: those between a Lutheran husband and a Reformed wife. The Lutherans were especially disappointed by the rule that daughters from those marriages – who were essential for the continuity of the congregation – would in the future belong to the Reformed Church. In 1755 the Lutheran church council reported that it had to turn down requests by Lutheran fathers to have their legitimate daughters baptized in the Lutheran church, and that this refusal met with incomprehension by the applicants.<sup>53</sup> The offspring from unions with non-Christians, like Ploeg's daughter, which were rather common in Batavia, could from then on also be baptized only in the Reformed Church.

Later it transpired that the successor of Van Imhoff, Jacob Mossel, who was Governor-General from 1750-1761, personally agreed with the complaint made by the Reformed church council. In 1757 he conceded that the order concerning baptism promulgated three years before had been aimed at the reduction of the Lutherans' growth. As he put it in 1757 in a conversation with the Rev. Michels, the reason had been "that the greater part of the men are Lutheran, and the women can be persuaded easily by the men to surrender their children to their church, and in that way all Batavia would soon belong to the Lutheran Church".<sup>54</sup>

However, several documents show that the government not only recognized the traditional position of the Reformed Church but that it also did not wish to cause unrest over ecclesiastical affairs in Batavia. Gerrit Ploeg was seriously reprimanded because of his "thoughtless hot-headedness", which had obliged the government to interfere in the quarrels between the Reformed and the Lutheran church councils.<sup>55</sup>

The Lutheran baptismal registers show the effects of the government measure. After 1757 a decline of the numbers of baptized children, especially girls, can be observed. Between 1754 and 1757 no great changes do occur, but in those years the *Heeren XVII* were still considering the Ploeg case. After seeking advice from the *Haags Besogne* (an arbitration board of the VOC), the *Heeren XVII* left the government in Batavia to decide. In June 1757 the government ruled that the decision of 1754 remained in force. As a result, in 1754 only four girls were baptized and in 1758 only two, compared to thirteen and twelve boys respectively. If the whole period from 1754 to 1800 is reviewed, a decline of the number of baptisms can be observed between 1754 and 1780.<sup>56</sup>

During the first years after the government decision concerning baptism, the Reformed church council watched the Lutheran congregation closely. In 1761 the Lutherans were forbidden to make converts. The reason for this prohibition was the admission of the orphan Catharina Elisabeth Romswinkel as a full member of the Lutheran congregation. She was to marry a Lutheran and wanted to join the congregation to which her future husband. According to the complaint of the Reformed church council, the Lutherans had wilfully indoctrinated the orphan girl – who had been born from Reformed parents – in order to persuade her to convert to the Lutheran faith. The government attached a heavy penalty on proselytizing by the Lutheran congregation.<sup>57</sup>

The restrictions on the administering of baptism caused many Lutherans in Batavia to keep their distance from the congregation. In a letter concerning the case of the orphan girl Romswinkel the Lutheran consistory in Amsterdam tried to encourage its co-religionists in Batavia by saying that the contempt of men should not hurt the faithful. But in its reply in 1762 the church council in

53 Lutheran church council in Batavia to sister congregation in Amsterdam, 25 October 1755. GAA/PA 213, 1349.

54 Lutheran church council in Batavia to the sister congregation in Amsterdam, 23 October 1757, GAA/PA 213: 1349. *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, resolutions of December 6, 1754, December 31, 1754 and January 31, 1755.

55 The importance attached by the parties concerned to this question is shown by the quantity and the wide circulation of the relevant documents. Both the authorities and the Lutherans and Reformed at Batavia wrote letters to the Republic requesting advice in this affair. Duplicates of the relevant documents can be found in the Archives of the Lutheran congregation at Amsterdam (GAA), the VOC archives (ARA) en the Oud-Synodaal Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk (ARA).

56 This interpretation is more or less given with reservation because of the lack of additional data, such as the number of full members of the Lutheran congregation and the mortality among Lutherans in Batavia.

57 *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, 20 Januari 1761.

Batavia replied scornfully that 'this contempt deters many persons from openly professing our religion, because they are afraid not to obtain a honoured position in society'.<sup>58</sup>

*The Reformed monopoly broken?*

Has the Reformed church council succeeded in its endeavour to limit the influence of the Lutheran congregation? In investigating this question we are faced with the problem that after 1760-1765 the number of letters exchanged between the Lutherans at Amsterdam and at Batavia greatly diminished. After the problems faced in the case of Catharina Romswinkel (1761), the contact between Amsterdam and Batavia was increasingly limited to financial matters. This situation is an indication of the increasing independence of the Lutheran congregation in Batavia, which was strengthened as a result of the interruption of communications between the Dutch East Indies and Holland during the Fourth Anglo-Dutch War (1780-1784). Therefore, for the moment developments will be sketched on the basis of the following fragmentary data.

During the years 1743-1761, when the Lutheran congregation was at odds with the Reformed church council, its influence in Batavian society was clearly limited. This situation seems not to have changed during the next decade. In the last quarter of the 18th century, however, the position of the Lutheran congregation improved. This change may have been caused, among other things, by a milder attitude on the part of the Reformed church council.<sup>59</sup>

From 1777 onwards, the congregation was given permission to use freely part of the money which was collected for the poor during church services. In this way the congregation could at least maintain its own poor. However, the Lutheran treasurer had to submit a detailed report on expenditure and transfer the rest of the money to the deacons of the Reformed Church.<sup>60</sup> In 1770 a Lutheran orphanage is mentioned, on behalf of which one hundred bibles were ordered.<sup>61</sup> In 1778 the Lutheran congregation was allowed to establish a boarding school and to appoint two teachers. This boarding school was closed again six years later.<sup>62</sup> As early as 1746 the Lutherans were given permission to open a "school for reading and writing" for Lutheran children.<sup>63</sup> Given the regular orders for ABC-books, it is certain this school remained open for the rest of the 18th century.

After 1780 an increase in the number of Lutheran baptisms can be observed. Up to that year the average number of girls baptized amounted to between five and ten a year, but in 1780-1789 it was between ten and fifteen. This number indicates that the congregation was experiencing steady growth.<sup>64</sup>

From a financial point of view, the congregation was doing well at the end of the 18th century. Reports to the government about church finances in the years 1779-1783 show that the congregation had a permanent, salaried staff of seven persons. Apart from the two ministers, it was served by a *proponent* (candidate minister), a lector, a sexton, a sub-sexton and an organist.<sup>65</sup> In addition to a large sum of money the financial means of the congregation included a substantial collection of silver.

During the last quarter of the 19th century many Lutherans who openly professed their faith held high offices. Two former members of the Lutheran church council, J.C.M. Radermacher (1781)

---

58 Lutheran church council in Batavia to the sister congregation in Amsterdam, 31 October 1762, GAA/PA 213, 1349.

59 De Haan observes that even in 1791 'no information was given about the Lutheran church service' because these services are not mentioned in the (Reformed) list of church services. De Haan, *Oud-Batavia*, Platenboek H 11. However, this observation must be based on a misunderstanding, for the Lutheran congregation had its own lists. See for example K. Smith-Diehl, *Printers & Printing in the East Indies* (New York 1990), ill. 16, 17, 18.

60 *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, 8 April 1777.

61 Lutheran church council in Batavia to the sister congregation in Amsterdam, 12 February 1772, GAA/PA 213, 1349. As yet I have found no data which confirm the existence of this orphanage.

62 Jean Gelman Taylor, *The social world of Batavia* (Madison, Wisconsin, 1983), 83-85.

63 *Realia*, 152: Resolution of July 29, 1746.

64 I have found no indication that the prohibition of administering baptism had been lifted, or that the Lutherans did not comply with it anymore. The Lutheran minister Hooyman, whose wife was a member of the Reformed Church, baptized his daughter in the Lutheran church; from this we can deduce at most that prominent people had more freedom of action. Hooymans' colleague reported in June 1783 that he never handled a similar case himself. Rijksmuseum Amsterdam, papers of Jan Brandes (1743-1808).

65 Rijksmuseum Amsterdam: papers of Jan Brandes, Lutheran minister in Batavia 1779-1785.

and Coenraad Martin Neun (1793) were even appointed as members of the *Raad van Indië*. In these years, membership of the Lodge or the *Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen* (the Batavian Society for Arts and Science) indicated an honoured position in society. Both the Lodge and the *Bataviaasch Genootschap* had been founded by Radermacher, and in both Lutherans were amply represented.<sup>66</sup>

The size as well as the honoured position of the Lutheran congregation are shown by a service held in 1788 in the presence of the Governor-General and the members of the *Raad van Indië*, in which the introduction of the new Amsterdam hymn-book was celebrated. Three hundred and seventy copies of this hymn-book were ordered, all of them with the following inscription in gold: *Lutherse kerk te Batavia*.<sup>67</sup> Undoubtedly the church members for whom these hymn-books were ordered were well-to-do, permanent residents of Batavia.<sup>68</sup>

To summarize, it can be said that during the last quarter of the 18th century the Lutheran congregation was solidly established in Batavia and even that up to a certain point this was a period of prosperity. Nevertheless it should be observed that after 1743 the Reformed church council succeeded in maintaining its monopoly position in most ecclesiastical matters. The establishment of the Lutheran congregation in Batavia had not, then, essentially changed the existing religious order in the VOC domains.

#### *The difference between Lutherans and Reformed*

If the Lutheran congregation at Batavia did not distinguish itself by breaking the Reformed monopoly, what, then, was its distinctive mark? Does the Lutheran community attract our attention because of its clearly different culture? Until now it has only been possible to describe the community on the basis of its quarrels with the Reformed Church. As a matter of fact, our most important source, the correspondence of the Lutherans with their co-religionists in Holland, mainly deals with problems. Aspects of normal life, including cultural features, are only mentioned in an indirect way. Cultural differences only appear in the reaction of the established Reformed order to the founding of the Lutheran congregation during the period from 1743 to 1765, when the church councils of the respective congregations frequently collided over various questions.

In the first place, representatives of the Reformed established order passed a depreciating judgment on the Lutheran congregation. In 1745 the Reformed church council of Batavia reported that the Lutherans consisted only of 'poorly qualified people, both among the Company servants and among the free-burghers'.<sup>69</sup> These words allude to the great numbers of soldiers of lowly position, who were held in low esteem and joined the Lutheran congregation. Setting aside the rhetoric, this report can be considered as an indication that the Lutheran congregation was viewed as a home for the lower classes of the European community in Batavia.

Secondly, the reaction of the established order was characterized by the fear of the intrusion of a new social element, represented by the Lutheran congregation. The Europeans in Batavia were a closed society, in which status and prominence were exactly determined, even more so than in the

---

66 D. de Visser Smits, *Vrijmetselarij: geschiedenis, maatschappelijke betekenis en doel* (Batavia 1931) 154. According to De Visser, in 1768 Radermacher was *kerkmeester* (church warden) of the Lutheran congregation. Concerning Radermacher, see also *ENI*, III, 531f.

67 Lutheran church council in Batavia to the sister congregation in Amsterdam, 30 April 1786 and 13 November 1786, GAA/PA 213, 1349.

68 However, several questions concerning the size of the congregation remain unanswered. Over the period 1743-1800 I came to a total of 300 full members. In addition there was a much larger number of Lutherans in Batavia, of whom it is much more difficult to determine their relationship with the congregation. In 1744 1.400 men were present at the first Lutheran service at Batavia. The greater part of these consisted of VOC employees, civil and military personnel from the lower ranks, who were regularly transferred to other places. During the last quarter of the 18th century the number of nominal Lutherans in Batavia was much larger. At that time two thirds of all VOC personnel consisted of strangers, and of these most were Germans, and Lutheran. The involvement of this group is indicated by the great amount of pay bills (backpayments) which during the whole period 1743-1800 were bequeathed to the congregation. We do not know, however, if these Lutherans frequented the church services or requested other services from the congregation.

69 Brumund, 'Bijdragen', 173.

Republic. Etiquette was governed by rigid conventions and a corresponding conservative attitude.<sup>70</sup> In 1746 the Lutheran rev. Michels mentioned the suspicions of the in-laws of the Governor-General Van Imhoff. These suspicions were not directed towards his person, since a minister was a prominent member of society, but towards his congregation. During the events concerning the baptismal issue (1754-1755), Michels reasoned that Governor-General Mossel (who had been in Asia from the age of 16) and Director-General Van der Parra (who had been born at Colombo) took such harsh measures against the Lutherans because they were not acquainted with religious tolerance in the Republic itself.<sup>71</sup> In this judgment, too, there is no lack of rhetoric. Nevertheless it shows that the traditional European elite viewed the Lutheran congregation as a disruption of the established order.

During the last quarter of the 18th century, all animosity between the Lutherans and the Reformed had disappeared. It even seems that their mutual differences gradually faded. The outward appearance of the church services may be taken as an example. De Haan once compared the service in the Dutch Reformed Church to a theatrical performance. This is especially true of the behaviour of the women. The most eminent ladies were accompanied by their slave women, who carried their *sirih* (betel) set. The ladies were seated in the central part of the church, on chairs designed for women, which originally were brought along from home – carried of course by slaves – and were later permanently placed in the church. When the Governor-General entered the church, everybody present rose to his feet.

The Lutheran church building also was designed according to the VOC hierarchy. For the members of government there were special chairs laced with gold, as is shown by a list of (Lutheran) church property. A drawing of the Lutheran church service from the same years illustrates De Haan's story about the ladies in the Reformed church. The Lutheran ladies, clad in white, are seated in their own chairs in the central part of the church. The slave-women sit on their heels between the church pews, holding the *sirih* boxes in their hands.<sup>72</sup>

Another point of outward resemblance between Lutherans and Reformed is the wealth of the church ministers. Even in the not very austere Republic, the Reformed ministers in 18th-century Batavia were notorious for their extravagance and their slave-holding. This seems to be true also of the Lutheran ministers. The best-known Lutheran minister, Jacobus Hooyman (in office from 1766 until 1789) was a wealthy producer of coffee. His colleague Jan Brandes could buy a country estate in Sweden after having served for six years (1779-1785) in Batavia. Both owned a country house and slaves during their term of office in Batavia.

With regard to the outward appearances in church life, the Lutheran congregation of the late 18th century seems completely adjusted to Batavian society, which was so thoroughly concentrated upon decorum.

### *"Strict" brotherhood*

As far as we can judge, there existed no quarrels and even hardly any difference between Lutherans and Reformed in the colonial society of Batavia of the late 18th century. In fact, it seems that Lutherans and Reformed lived together as Protestant brothers, as had been ordained by the *Heeren* XVII in 1742. From this perspective it can be concluded that the monopoly of the Reformed Church was not broken but extended. Thus it is not surprising that after the restoration of Dutch rule in Java in 1815, attempts were made to bring the two denominations closer together.<sup>73</sup> Even before 1815,

---

70 For example, it was evident which side would be taken by the Lutherans in Batavia when in 1793 part of the Lutheran congregation in Amsterdam seceded because of doctrinal differences. The Lutherans in Batavia gave unconditional support to the original congregation and repudiated the group which claimed to have 'restored' Lutheranism. It may be added that only on this occasion theological differences became a matter of discussion in the congregation at Batavia.

71 Lutheran church council in Batavia to sister congregation at Amsterdam, 18 Januari 1755, GAA/PA 213, 1349.

72 A description of church services and church minister in Batavia can be found in: De Haan, *Oud-Batavia*, 616, 617; cf. J.A. de Moor e.a., *De werken van Jacob Haafner* (Zutphen 1992). The list of church property dated 1777 is kept in the *Rijksmuseum* in the papers of the Lutheran minister Jan Brandes (1743-1808). The list mentions 76 ladies' chairs. The drawing is by Jan Brandes and is private property. *Sirih* is betel nut with lime wrapped in leaves, which according to Southeast Asian custom was chewed by the ladies, themselves often half-Asian.

73 In 1815 the former possessions of the VOC in the Indonesian Archipelago were transferred to the Kingdom of the Netherlands, after an English interregnum which in Java lasted four years (1811-1815). The VOC had been dissolved at the end



Lutherans and Reformed were compelled to cooperate as a result of specific situations. As a consequence of the Napoleonic wars, the communication with Europe was interrupted and the church in the colonies remained short of clergy. For that reason Lutheran ministers led the religious services in Reformed churches and vice versa. Moreover, in Batavia both congregations used the same church building (the Reformed church) because the Lutheran church had fallen into decay. In addition to this practical cooperation, there were overtures in the religious sphere. In 1821 the Lutheran congregation expressed the wish to celebrate Holy Supper together with the Reformed. According to the Lutherans, the doctrinal and liturgical differences were no reason for disagreement. Both the Lutherans and the Reformed give the impression of having cooperated willingly. During the negotiations many difficulties arose, but in 1854 both congregations were united into the Evangelical Congregation of Batavia.<sup>74</sup>

---

of  
1799.

74 Jutting, 'Geschiedenis der Gemeente te Batavia',  
108-119.

# "De jeugdige emigranten naar de Kaap"

## Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantse Réveil (1856-1860)<sup>1</sup>

dr H. Reenders

### Inleiding

In onze tijd worden vaders en moeders in de Derde Wereld soms door economische omstandigheden gedwongen een jongen of meisje af te staan aan adoptiefouders in het rijke Westen. Armoede kan zo ondragelijk worden, dat oudervreugd moet wijken voor de hoop op een betere toekomst voor het kind in een ver en vreemd land.

Nieuw is dit verschijnsel niet, zelfs niet voor West-Europa. Omstreeks het midden van de vorige eeuw zagen een paar honderd Nederlandse ouders zich om soortgelijke redenen genoodzaakt hun kinderen naar de Kaapkolonie te laten gaan. Deze kinderen waren wel iets ouder dan zij die tegenwoordig uit de Derde Wereld naar Nederland komen, maar het verdriet van hun ouders zal er niet minder om geweest zijn. Ik doel hiermee op de geschiedenis van 'de jeugdige emigranten naar de Kaap'. Tussen 1856-1860 zijn 378 tieners tussen 11 en 18 jaar uit Nederland naar de Kaapkolonie vervoerd om daar opgevoed te worden door voor hen onbekende vaders en moeders.

Deze geschiedenis herinnert ons niet alleen aan de schrijnende armoede in ons land omstreeks het midden van de vorige eeuw, zij vormt ook een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantse Réveil, dat nauw bij deze onderneming betrokken was. In de mij bekende literatuur over het Réveil en over Heldring wordt zij niet genoemd. Hetzelfde geldt van de literatuur over het sociale verleden van Nederland. Slechts in enkele artikelen en boeken betreffende de relatie tussen Nederland en Zuid-Afrika komt dit verhaal voor. Vooral de Zuidafrikaanse historicus J. Ploeger heeft zich met 'de jeugdige emigranten' bezig gehouden.<sup>2</sup> In deze literatuur worden echter geen eensluidende antwoorden gegeven op vragen als: Wie heeft deze onderneming bedacht? Hoeveel kinderen betrof het? In hoeveel groepen zijn ze naar de Kaap gegaan? Hoe lang is dit volgehouden? En wat was de uitkomst ervan?<sup>3</sup>

Ik wil over de onderhavige geschiedenis meer licht verschaffen, hiertoe voornamelijk in staat gesteld door het niet geïnventariseerde en daarom weinig geraadpleegde dossier van Jhr. F.W.A. Beelaerts van Blokland (1810-1886), rechter bij de arrondissementsrechtbank te Rotterdam. Dit dossier draagte de naam: 'Stukken betreffende de bemoeienis van F.W.A. Beelaerts met Kaap de Goede Hoop'.<sup>4</sup> Verder wil ik op grond van mijn reconstructie van deze geschiedenis enkele kanttekeningen plaatsen bij het Nederlandse protestantse Réveil, namelijk bij zijn sociale activiteiten

<sup>1</sup> Dit artikel is een nadere uitwerking van een lezing gehouden op 2 januari 1995 voor het Kerkhistorisch Gezelschap te Utrecht. Ik dank hen, die mij op enigerlei wijze hierbij behulpzaam zijn geweest, in het bijzonder Mw T. Annema, ir W. Annema, A.H. Blom, dr Th. van den End, dr P.N. Holtrop, Mw M.C. Schaap-Jongens en dr J. van Weelden.

<sup>2</sup> G.J. Schutte, 'Nederland en de Eerste Transvaalse Vrijheidsoorlog 1880-1881', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) 568; Idem, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en Adversie* (Franeker 1986) 15; A.P. du Plessis, *Die Nederlandse Emigrasie na Suid-Afrika* (Amsterdam 1956) 23; Jhr. P.J. van Winter, *Onder Krugers Hollanders I* (Amsterdam 1937) 21, 23; J. Ploeger, 'Die Nederlandse Réveil en kinder-emigrasie na die Kaap', *Hervormde Teologiese Studies*, I (1943) 135-140; 'Die laatste uitreis van die "Zalt-bommel"', *Africana. Aantekeninge en Nuus* (1958) 18-32; 'Nederlandse Landverhuising na Suid-Afrika 1849-1862' in *Supplementa ad Familia* II (1985) en III (1986); J. Ploeger en G. de V. de Kock, *Nederlandse emigrasie na Suid-Afrika 1800-1900* (Port Elisabeth 1989).

<sup>3</sup> Volgens Schutte speelde O.G. Heldring de hoofdrol en vond alleen in 1856 een emigratie van jongeren plaats. Volgens Du Plessis hebben meer expedities plaats gevonden en werden in totaal ongeveer 600 kinderen uitgezonden; hij beschouwde Beelaerts als de stuwende kracht achter de onderneming. Jhr.P.J. van Winter schrijft, dat het plan geboren werd in de geest van Meindert Noome J.zn.; hij schatte het aantal geëmigreerde kinderen aanzienlijk lager dan Du Plessis, namelijk op driehonderd. Ploeger-De Kock telden 6 expedities met in totaal 335 kinder-emigranten.

<sup>4</sup> Familie-archief Beelaerts van Blokland in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag.

en zijn relatie tot de stamverwanten in Zuid-Afrika, en bij het beeld van het Réveil in de 19e eeuwse samenleving.

### ***Achtergronden van het plan***

Origineel was de emigratie van jeugdigen of kinderen naar overzee niet. Zij lijkt op een herleving van oude praktijken uit de tijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Bekend is, hoe in de 17e en 18e eeuw in overvolle wees- en armenhuizen enkele malen ruimte werd geschapen door vooral de lastigsten onder de kinderen uit te kiezen en al of niet met zachte drang te plaatsen op de schepen van de compagnie. Zo werden tussen 1645 en 1745 hondereenvijftig weesjongens uit Delft op schepen van de VOC te werk gesteld.<sup>5</sup> Eerder had Jan Pietersz. Coen ten behoeve van de kolonisatie van Nederlands-Indië reeds gevraagd om jongeren, 'dat uut alle de godtshuysen van de Vereenichde Nederlanden herwarts gesonden worden 4 a 500 meyskens ende meer van omtrent 10 a 12 jaeren'.<sup>6</sup>

Hoewel deze praktijk in ons land aan het eind van de 18e eeuw moet zijn verdwenen, vertrokken in de jaren 1830 onder de auspiciën van de Londense *Society for suppressing juvenile vagrancy* honderd jongens en meisjes per jaar vanuit Engeland naar de Kaap om als leerlingen aan voogden te worden toegewezen.<sup>7</sup> De onderneming van 'de jeugdige emigranten naar de Kaap' was waarschijnlijk een navolging van dit Engelse voorbeeld, dat zich door de toepassing van het *apprenticeship-systeem* van de praktijk ten tijde van de VOC onderscheidde. De kinderen werden niet massaal bij een grote handelsmaatschappij te werk gesteld, maar één voor één als leerlingen of *apprentices* aan particuliere voogden in de Kaapkolonie toevertrouwd om hen tot hun meerderjarigheid op te voeden.

Het was ds O.G. Heldring uit Hemmen, die emigratie van jeugdigen met een dergelijk doel als eerste in Nederland heeft gepropageerd. Zoiets paste heel goed in zijn wijze van denken. Hij, die zich onder invloed van de liberale econoom G. Wittewaall steeds had verzet tegen ondoordachte bedelingen en de volksarmoede vooral wilde bestrijden door werkverschaffing, begon in de loop van de jaren 1840 in te zien, dat vanwege de overbevolking hardere maatregelen nodig waren om de armoede uit de maatschappij te bannen. Vandaar dat hij tijdens de 'aardappelnood' in het begin van 1846 emigratie begon te propageren als de beste oplossing.<sup>8</sup>

Van deze landverhuizing had hij een bijzonder romantische voorstelling. Na een bezoek aan Bremerhaven schreef hij bijvoorbeeld:

Landverhuizers vervullen mij altijd met liefelijke droombeelden van ruime wouden, onafzienbare prairiën, rijke beken, die thans het eigendom zullen worden van menschen, die misschien slechts weinige roeden gronds bezaten. Het is alles in Europa zoo eng, zoo verdeeld, maar aan gene zijde van den Atlantischen Oceaan is de ruimte zoo groot; millioenen akkers liggen er nog voor weinig geld te koop (...). Zij die hier in bedompte steden naauwelijks eene span breed van den blaauwen hemel kunnen zien, en zoo dikwijls in armoedige dorpen al wat de akker opbrengt in dure pacht den landheer moeten wedergeven, waarom snellen zij niet naar gindsche tropische gewesten, zoo eenig rijk, om onder den kokospalm of de banaan zich neder te vleien en van den overvloed des lands te leven. Gij zoo rijk Nederland! waarom, ach! waarom veramt gij u zelve, door slechts te willen wonen in zulk eene naauw begrensde ruimte?<sup>9</sup>

Nationalistisch als hij was, ging zijn voorkeur uit naar de Nederlandse koloniën als landen van opvang. Toen zijn streven naar een grootscheepse emigratie naar Nederlands-Indië niet in vervulling kon gaan wegens het verzet van de Nederlandse regering, verschoof zijn aandacht niet – zoals bij de afgescheidenen – naar Noord-Amerika, maar naar de Kaapkolonie, een land dat hem voor Nederlanders aantrekkelijker leek vanwege de aanwezigheid van stamverwanten en het gebruik van de Nederlandse taal.

---

5 H. ter Schegget, *Kind van de rekening. Schetsen uit de voorgeschiedenis van de kinderbescherming* (Alphen a.d. Rijn 1976) 88-97.

6 Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen* (Amsterdam 10e dr. 1973) 264. Tijdens het bewind van gouverneur Simon van der Stel aan het eind van de zeventiende eeuw is inderdaad een schip met Amsterdamse weesmeisjes naar Kaap de Goede Hoop gestuurd om te voorzien in het grote tekort aan blanke vrouwen. Zie: Gerrit Huizer(red.), *Nederland en de Derde Wereld. Basisvragen over ontwikkelingssamenwerking* (Alphen aan den Rijn 1978) 36.

7 Du Plessis, *Die Nederlandse Emigrasie*, 20.

8 H. Reenders, *Alternatieve zending. Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) en de verbreiding van het christendom in Nederlands-Indië* (Kampen 1991) 55-58; 86-91.

9 O.G. Heldring, 'Togt naar Bremerhaven. Het landverhuizers-huis', *Magdalena* I (1853) 1-8; zie ook van dezelfde: 'Landverhuizers', *Magdalena* IV (1856) 1-7.

Vanaf 1849 zette hij zich in voor de uitzending van proponenten, onderwijzers en zendeling-werklieden naar dit gebied. Hij hoopte, dat zij niet alleen kerk en zending zouden dienen, maar ook als propagandisten voor emigratie naar dit land zouden optreden en velen uit Nederland zouden aantrekken. Hij gaf hun daarom de aansporing mee om vaak te schrijven over hun nieuwe vaderland. Hun brieven werden dankbaar in het tijdschrift *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* (VCS) gepubliceerd.<sup>10</sup>

Al vrij spoedig, namelijk vanaf december 1850, begon Heldring zijn propaganda voor emigratie naar de Kaap toe te spitsen op jongeren. Naar aanleiding van het vertrek van twee Betuwse knapen met de proponent J.H. Neethling naar de Kaapkolonie, schreef hij:

De overvaartsgelden naar de Kaap bedragen voor zulk een knaap nauwelijks f. 80,-. Als hij hier den landbouw goed kent, is hij daar berekend om zijn brood te kunnen verdienen. Wat getalen van weeskinderen konden op deze wijze gindsch zoo heerlijk land vervullen om ook daar hun brood met God en eere te verdienen. Hoe ver zijn nu de boeren reeds voortgedrongen, wat zoude het hun waard zijn omgeven te zijn van dienstboden van Nederlandschen oorsprong, die een tusschenstand vormden tusschen den Hollandschen boer en den Afrikaan.<sup>11</sup>

In deze propaganda voor emigratie van jeugdigen naar de Kaap werd Heldring krachtig gesteund door Meindert Noome J.zn (1813-1871), zendeling-werkman te Graaff-Reinet. Deze oud-Zaankanter, zoon van een welgesteld koopman, was houthandelaar en commissionair in effecten geweest. Nadat hij aan lager wal was geraakt, liet hij zich in 1851 door Heldring naar de Kaap zenden. Hij was in het afgelegen Graaff-Reinet terecht gekomen, waar hij eerst als onderwijzer en oefenaar en later als wijnboer werkzaam was.<sup>12</sup>

Noome, die acht jaar regent van het armbestuur in Zaandam was geweest, deelde Heldrings opvattingen over de armenzorg. Emigratie gold voor hem echter niet alleen als het beste middel om de armoede in Nederland te bestrijden, maar ook om in de volgens hem bestaande behoefte aan blanke arbeidskrachten in de Kaapkolonie te voorzien. Hij dacht hierbij vooral aan ongeschoolde arbeiders en ambachtslieden, die de plaats zouden moeten innemen van de zwarte werknemers die hij als lui en onbetrouwbaar beschouwde. Vanwege de slechte voorbereiding van de afschaffing van de slavernij in de jaren 1830 konden de vrijgelatenen de verkregen vrijheid niet aan. Bovendien hadden zwarten – nog steeds volgens Noome – zo'n hekel aan blanken dat zij hen de zee in zouden drijven zodra zij de kans kregen. Ook in dit opzicht zou de komst van meer blanken dus hard nodig zijn. 'De sterkste vesting tegen de Kaffers zal zijn, wanneer hier meer Europeanen komen en vooral Hollanders, daar zijn zij bevreesd voor', schreef hij.<sup>13</sup>

In navolging van Heldring dacht ook hij aan de duizenden weeskinderen van de Maatschappij van Weldadigheid. Zij waren in Drenthe opgeleid in het boerenwerk en konden na terugkeer in de steden moeilijk werk vinden. Vaak kwamen ze in de prostitutie of de misdaad terecht. Emigratie van deze jongeren naar de Kaapkolonie zou naar zijn mening de lasten van de bedeling aanzienlijk verlichten en de jongeren behoeden voor allerlei kwaad dat een gevolg was van de armoede. Dat in de Kaapkolonie Nederlands werd gesproken en de kerk er leek op de Nederlandse Hervormde Kerk, maakte dit land bijzonder geschikt om hen op te vangen en op te voeden tot bruikbare leden van kerk en maatschappij.<sup>14</sup>

Het plan om jeugdige emigranten naar de Kaap te zenden had dus een dubbele achtergrond: het kwam enerzijds op uit de behoefte iets te doen aan de grote armoede in Nederland en anderzijds uit de door velen in de Kaapkolonie gevoelde behoefte aan blanke arbeidskrachten en aan versterking van het blanke element. Tussen deze behoeften bestond een zekere spanning, die van invloed is

---

10 Reenders, *Alternatieve zending*, 120, 136; *VCS* IV (1850) 306-308, 636-644; V (1851) 446-453, 732-733; VI (1852) 58-62, 128-129, 408-410; VII (1853) 510-514 enz.

11 *VCS* V (1851) 390-391.

12 Zie voor Noome: M.C. Schaap-Jongens, *Geschiedenis van het voorgeslacht van Elisabeth Noome* (Koog a/d Zaan 1991) 59; C.G. Henning, *Graaff-Reinet. A cultural history 1786-1886* (Capetown 1975) 51, 55, 119, 139; *VCS* V (1851) 732-733; VI (1852) 408; VII (1853) 510-514; VIII (1854) 205.

13 Noome aan Heldring, 28 juni 1853, *VCS* VIII (1854) 200-206; zie voor zijn visie op de afschaffing vd slavernij in de Kaapkolonie: *VCS* VIII (1854) 565-571.

14 Noome aan Heldring, 18 nov. 1852, *VCS* VII (1853) 510-514; Idem, 28 juni 1853, *VCS* VIII (1854) 200-206. Zie ook: Beelaerts aan minister van buitenl. zaken, 30 juni 1856, Arch. Min van Buitenl. Zaken 1830-1870, inv. nr. 2206.

geweest op de wijze, waarop het plan is uitgevoerd.<sup>15</sup>

### ***Uitwerking van het plan***

Nadat het door Heldring en Noome gepropageerde plan van emigratie van minderjarigen via de *VCS* een zekere bekendheid had gekregen en ook onderwerp van discussie was geweest in enkele Zuidafrikaanse couranten, werd het nader uitgewerkt in 1854 tijdens een bezoek van de bekende ds Andrew Murray van Bloemfontein aan West-Europa.<sup>16</sup> Deze predikant, die van 1845 tot 1848 te Utrecht had gestudeerd en onder de aanhangers van het Réveil veel vrienden had gemaakt, besprak de zaak met Heldring, de zakenman Gregory Pierson te Amsterdam en diens schoonzoon ds N.H. de Graaf te Apeldoorn.<sup>17</sup> Juist in die maanden bereikte de armoede in de Nederlandse steden haar dieptepunt.<sup>18</sup> Na terugkeer in de Kaapkolonie legde Murray de plannen voor aan enkele kerkelijke en bestuurlijke autoriteiten. Dit leidde tot de oprichting van twee commissies in de Kaapkolonie, één in Kaapstad voor de westelijke afdeling en één in Graaff-Reinet voor de oostelijke afdeling. Voorzitter van de Kaapstadse commissie werd mr. Jan de Wet, lid van de Wetgevende Raad, terwijl Oloff Johannes Truter, agent van de Nederlandse Handel-Maatschappij tot secretaris en thesaurier werd aangesteld. Verder maakten drie predikanten en een paar ouderlingen deel uit van deze commissie.<sup>19</sup> De commissie te Graaff-Reinet werd geleid door J.F. Ziervogel, lid van de Wetgevende Raad. Secretaris en thesaurier werd hier – hoe kon het ook anders – Meindert Noome J.zn.<sup>20</sup>

Het tussen deze Kaapse commissies en hun Nederlandse partners in 1855 overeengekomen plan zag er als volgt uit: Op verzoek van de Kaapse commissies zouden per advertentie in Nederland kinderen worden uitgenodigd om over te komen. Wanneer hun ouders of voogden met hun vertrek instemden, moesten deze de ouderlijke macht overdragen aan de Kaapse commissies door het ondertekenen van een notariële akte. Vervolgens werden de kinderen naar Zuid-Afrika overgebracht. Na aankomst werden zij uitbesteed aan de Nederlands sprekende mannen of vrouwen die om hen hadden gevraagd en de kosten van hun overtocht en uitrusting hadden betaald. Tot aan hun eenentwintigste verjaardag – destijds werd men meerderjarig op die dag – bleven de kinderen bij deze bazen, 'dienstheren of -vrouwen', die onder toezicht van de Kaapse commissies moesten zorgen voor kost en inwoning en voor de godsdienstige opvoeding van de kinderen. In twee en een half jaar kon een kind zijn reis en uitrusting terugverdienen; daarna was het tot zijn meerderjarigheid verplicht bij zijn baas te werken voor een loon, waarvan 80% op de bank werd gezet. Op zijn eenentwintigste verjaardag moest dit geld met rente uitbetaald worden en was 'de jeugdige emigrant' vrij om te gaan en te staan waar hij wilde. Het meisje of de jongen kon een andere baas zoeken, voor zichzelf beginnen, naar Nederland terugkeren of naar één van de Boerenrepublieken verhuizen.<sup>21</sup>

### ***De Nederlandse commissie***

De door de Kaapse commissies in Nederland op voorstel van Heldring en Murray aangezochte partners constitueerden zich tot *de commissie tot kolonisatie van jongelieden als dienst- en werkboden naar de Kaap de Goede Hoop*. Heldring werd president van deze commissie. Dit betekent echter niet, dat de Betuwse filantroop zich verder nog intens met de onderneming heeft bemoeid.

---

15 De behoefte aan werkkrachten werd ook door anderen verwoord. Zie: Andrew Murray aan Heldring, 2 juli 1855, verz. Heldring, Réveil-archief (hierna: R.A.); Beelaerts, *'Over de emigratie naar de Kaap'* (manuscript).

16 *VCS* VIII (1854) 568; X (1856) 329, 332; Beelaerts aan minister van buitenl. zaken, 14 okt. 1859.

17 J. du Plessis, *Het leven van Andrew Murray* (Kaapstad 1920) 168-175; *VCS* X (1856) 329; De Graaf aan Pierson, 31-12-1854, R.A. Zie voor Murray: *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordenboek (SABW)* I (1968) 600-609.

18 In Amsterdam werd in de winter 1854/1855 ongeveer 30 % van de bevolking bedeed. Zie: Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam* (Amsterdam 1965) 125-135; zie voor Rotterdam: P.A.C. Douwes, *Armenkerk. De Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw* (Schiedam 1977) 33-38.

19 Zie voor Truter: *SABW* IV (1981) 699-700; N.A.C. Slotemaker de Bruïne, *Het consulaat-generaal der Nederlanden, Kaapstad 1857-1957* (Kaapstad 1957). De overige leden waren de predikanten ds A. Faure, dr S.P. Heyns en ds P.E. Faure, de ouderlingen M.C. Vos en S. de Kock en de diakenen D.G. van Breda en P.A. Brand. Zie: *VCS* X (1856) 332.

20 Overige leden waren J.J. Meintjes, C.H. Grisbrook, dr Fehrzen, dr Maasdorp, J.H. Cloete, J.J. Naudé, J.C. Naudé, J.L. Leeb, H.A. Vorster e.a. Zie: *Delftsche Courant*, 2 sept. 1856.

21 *VCS* X (1856) 330-335.

Integendeel, sterker als hij was in het bedenken dan in het uitvoeren van plannen, liet hij de zaak grotendeels over aan Beelaerts van Blokland en aan Gregory Pierson, die respectievelijk als secretaris en thesaurier van de commissie optraden.

Beelaerts was niet alleen als aanhanger van het Nederlandse Réveil, maar vooral vanwege zijn verbondenheid met de Kaapkolonie nauw bij de zaak betrokken.<sup>22</sup> Hij was in 1810 in Kaapstad geboren, waar zijn vader procureur-generaal en fiscaal was geweest. Hoewel hij als kind reeds was gerepatriëerd en zijn geboorteland nooit heeft teruggezien, voelde hij zich zo sterk bij de Kaapkolonie betrokken, dat hij in de familie 'de Kapenaar' werd genoemd. Hij voerde een uitgebreide correspondentie met vrienden en kennissen in de Kaapkolonie. Zijn huis stond altijd open voor Zuidafrikaanse studenten en reizigers. Volgens Murray had Beelaerts onder de Nederlanders 'de meest onbevooroordeelde en ruime beschouwingen aangaande de Kaap'.<sup>23</sup>

Ook Gregory Pierson (1806-1873) heeft een belangrijke bijdrage aan de onderneming geleverd. In het gezin Pierson, waarin Murray tijdens zijn studententijd als huisvriend was opgenomen, bestond veel belangstelling voor Zuid-Afrika. Mevrouw Ida Pierson-Oyens heeft zelfs een roman over de zending in Afrika geschreven, die getuigt van haar grote kennis van dit continent.<sup>24</sup> Tegelijkertijd was Pierson nauw betrokken bij de leniging van de geestelijke en maatschappelijke nood van de armen en hun kinderen in Amsterdam. Het lag dus voor de hand, dat hij als thesaurier van de commissie werd aangetrokken.<sup>25</sup> Ook zijn schoonzoon Nico de Graaf te Apeldoorn – een van de intiemste vrienden van Murray – werd lid,<sup>26</sup> evenals J. Rooseboom te Ede, waarschijnlijk vanwege diens betrokkenheid bij het doorgangshuis voor verwaarloosde jongens te Hoenderloo.<sup>27</sup>

### ***Uitvoering van het plan in Nederland***

De aldus samengestelde commissie plaatste na ontvangst van de eerste verzoeken uit de Kaapkolonie in januari 1856 advertenties in enkele dagbladen.<sup>28</sup> Hierin werden jongeren gevraagd van 14 tot 18 jaar.<sup>29</sup> Zij moesten dooplid van één van de protestantse kerken en van goed zedelijk gedrag zijn, een goede gezondheid genieten en geen lichaamsgebreken vertonen.<sup>30</sup> Belangstellenden konden zich – vergezeld van vader, moeder of voogd – vervoegen bij leden van de commissie, later ook bij 'adjudanten of correspondenten' van de commissie zoals bij de weduwe G.M. Versteeg te Delft, dr C. Leemans, museumdirecteur te Leiden en Alexander Cranendonck, boekhandelaar te Nijmegen.<sup>31</sup>

Volgens Beelaerts was de belangstelling groot. Er boden zich meer jongens aan dan gevraagd werden.<sup>32</sup> Na aanmelding volgde de gang naar de notaris om een 'naar Kaaps model' opgestelde akte te ondertekenen. In deze akte kwamen de woorden apprentice en apprenticeship enkele malen voor.

---

22 Zie voor jhr.mr. Frans Willem Anne Beelaerts van Blokland: *SABW* II (1972) 44-45. Hij was ook actief in het NZG waarvoor hij evenals Heldring in 1859 als lid bedankte, en in de China-vereniging. Zie: A. Goslinga, *Dr. Karl Gutzlaff en het Nederlandsche protestantisme in het midden van der vorige eeuw* ('s-Gravenhage 1941) 63,65,79; *VCS* XIV (1860) 63. Zie voor zijn kennis van de Kaap: Beelaerts aan de minister van buitenl. zaken, 30 juni 1856, Arch. Min. van Buitenl. Zaken 1813-1870, inv.nr. 2206.

23 Du Plessis, *Murray*, 171.

24 *Oom Karel* (Amsterdam 1857-1858).

25 M. Elisabeth Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865* (Amsterdam 1970) 445, 450-451; P.L. Schram, 'Een huisvrouw uit het Réveil. Ida Pierson-Oyens (1808-1860)' in: J. van den Berg e.a. (ed), *Aspecten van het Réveil* (Kampen 1980) 210-229.

26 Zie voor De Graaf (1823-1886): *BWPGN* III, 320; Du Plessis, *Murray*, 61-62; 65-66; 78-79; 170.

27 Zie voor Rooseboom (1803-1870): Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* V, 238; Kluit, *Protestants Réveil*, 467-468; B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil* (Kampen 1980) 129; *VCS* IV (1849) 278-279.

28 Pierson aan De Graaf, 4-1-56, R.A. Zie de advertenties in de *Rotterdamsche Courant*, 9 jan. 1856, 7-8 juni 1857 en 22 juni 1858 en in de *Delftsche Courant*, 22 apr., 11 juli en 5 aug. 1856 en 19 juni 1857.

29 Zie ook: *VCS* X (1856) 331; de commissie te Graaff-Reinet vroeg echter jongens en meisjes van 12 tot 17 jaar, blijkens de *Delftsche Courant*, 11 juli en 5 aug. 1856.

30 Gevraagd werden geboortebewijs, doopbewijs en getuigschrift van goed zedelijk gedrag; in de advertentie van 22 juni 1858 werd ook een bewijs gevraagd, 'dat het kind de natuurlijke pokken heeft gehad of met koepokstof is ingeënt'.

31 Mw. Wed. Geertruida Maria Versteeg-de Hooyer aan de Gasthuislaan te Delft was naaister en moeder van Johannes Versteeg, één van de jeugdige emigranten uit Delft in Graaff-Reinet; zie voor C. Leemans: *NNBW* IX, 584-587.

32 Hij moest veel arbeiders en ambachtslieden, die met hun gezin naar Zuid-Afrika wilden emigreren, afwijzen, omdat aan gezinnen geen vrije passage en werk was toegezegd. Zie: Beelaerts aan de minister v. buitenl. zaken, 30 juni 1856. De aanmelding van meisjes verliep minder vlot dan die van jongens. Zie: *Delftsche Courant*, 5 aug. 1856.

Vaders, moeders of voogden gaven toestemming tot vertrek van hun kind naar de Kaapkolonie om daar 'in dienstbaarheid te worden verbonden of geapprenticeerd'. De commissie in Kaapstad kreeg volmacht om 'de ouderlijke magt' over het kind uit te oefenen en het 'te verbinden of in de leer te doen (apprenticeren) aan of bij zoodanige Heeren of Vrouwen als zij oordeelen zullen het best voor de tijdelijke en eeuwige belangen van meergenoemde minderjarige te kunnen zorgen'. De commissie in Kaapstad kreeg tevens de bevoegdheid om 'het noodige gezag en toezigt uit te oefenen (...) en al datgene te doen wat door de geconstitueerden ten meeste nut en in het belang van de aan hunne zorgen toevertrouwde minderjarigen noodig zal geoordeeld en vereischt worden'.<sup>33</sup>

Uit welk milieu en uit welke plaatsen waren deze jongens en meisjes afkomstig? Uit de naamlijsten in het dossier van Beelaerts blijkt, dat zij in tegenstelling tot de oorspronkelijke bedoeling van Heldring niet afkomstig waren uit weeshuizen of uit inrichtingen van de Maatschappij van Weldadigheid, maar uit één- of meeroudergezinnen uit de onderste lagen van de maatschappij. Nasporing in de bevolkingsregisters van Delft en Nijmegen heeft bevestigd, wat een ooggetuige van de eerste groep reeds was opgevallen: 'Uit de weeshuizen werden er geen afgeleverd'<sup>34</sup> Waarschijnlijk stond deze afwijking van de oorspronkelijke bedoeling van Heldring in verband met de hoge eisen, die de Kaapse commissies aan het zedelijk gedrag van de kinderen stelden. Murray schreef voor de plaatsing van de eerste advertentie reeds aan Heldring: 'De groote zaak is, dat ons volstrekt niemand wordt gezonden van eene strafkolonie – men vreest hier terecht zeer voor alle veroordeelden'. Veelbetekenend voegde hij eraan toe: 'Het is geen zaak van loutere christelijke liefde, maar een handel om arbeid voor geld te verkrijgen'.<sup>35</sup> Noome drukte zich nog krachtiger uit: 'Wij willen geene kinderen 'voor wier zedelijke opvoeding in Holland geen vooruitzicht bestond (..) geene bandieten, ontuchtige of zedelooze menschen. Van een ander klimaat of frisse zeelucht veranderen ze niet!'<sup>36</sup>

Op grond van de bovengenoemde lijsten kan door zorgvuldige vergelijking het totale aantal jeugdige emigranten, dat door de bovengenoemde Nederlandse commissie in de periode 1856 tot 1860 is uitgezonden, op 378 gesteld worden. Van deze 378 tieners was meer dan de helft afkomstig uit Amsterdam (169) en Rotterdam (84). Steden als Nijmegen (11), Leiden (12), Utrecht (17), Delft (21) en Den Haag (26) werden vertegenwoordigd door meer dan tien kinderen. De overigen kwamen uit Tuil bij Zaltbommel (4), Twente (4), Enkhuizen (3), Hattum (2), Vlissingen (2), Kampen (1), Arnhem (1) en nog enkele andere plaatsen verspreid over heel Nederland. Achtenvijftig minderjarige emigranten – d.w.z. ongeveer 15% van het totaal – waren van het vrouwelijk geslacht. Opvallend was, dat uit een groot aantal gezinnen meer dan één kind naar de Kaap emigreerde.<sup>37</sup> In enkele gevallen zijn vader en/of moeder hen later gevolgd.<sup>38</sup>

Wat de leeftijd van de jongeren betreft, kwamen de wensen van de ontvangende partij niet overeen met die van de Nederlandse commissie. In de Kaapkolonie, vooral in Graaff-Reinet, wilde men de kinderen liefst zo jong mogelijk. Als bazen kon men dan het langst van hen profiteren. Bovendien leefde men in de veronderstelling, dat jongere kinderen minder bedorven waren en gemakkelijker opgevoed konden worden. In Nederland zond men echter liever tieners van wat oudere leeftijd, omdat deze zich gemakkelijker los van hun ouders in een onbekende omgeving zouden kunnen handhaven. Ook in dit opzicht kregen de Kapenaars hun zin. Toen Noome klaagde, dat in de eerste expeditie teveel meisjes van boven de veertien jaar hadden gezeten,<sup>39</sup> werd besloten tot

33 Zie: de notariële akte van overdracht van de ouderlijke macht over de dertien-jarige Christina Frederika Heijdanus, die op 24 juli 1857 te Haarlem ten kantore van notaris mr. Cornelis Gerlings door haar moeder getekend werd. Deze moeder, Christina Maria Heijdanus, was zonder beroep en ongehuwd.

34 Ida Pfeiffer, *Laatste reis naar Madagaskar* (Utrecht 1862) 48. In de derde groep bevonden zich zes kinderen uit het armenhuis te Rotterdam, terwijl voor vijf kinderen in de tweede groep de reis door de ouders was betaald. Zie: naamlijst.

35 Murray aan Heldring, 2 juli 1855, R.A.

36 Noome aan Beelaerts, 9 apr. 1858.

37 Zie: Naamlijst.

38 Akkersdijk, van Binsbergen, Blomkamp, Jovner, Kamp, Kirchner, Misdorp. Zie: Naamlijst.

39 Noome aan Beelaerts, 1 mei 1857. Volgens Ida Pfeiffer was het merendeel van de jongeren van de eerste expeditie tussen 16 en 20 jaar. Zie: Pfeiffer, *Laatste reis*, 48.

verlaging van de leeftijdsgrens naar 11 tot 14 jaar voor meisjes en naar 12 tot 16 jaar voor jongens.<sup>40</sup> De kinderen uit latere groepen waren gemiddeld minstens twee jaar jonger dan die van de eerste groep.<sup>41</sup>

### ***Overtocht***

Aangezien de meeste kinderen slechts afgedragen en versleten kleren hadden, werden zij voor hun vertrek in de nieuwe kleren gestoken. Ten behoeve van het vervoer naar de Kaapkolonie werd enkele malen een schip gecontracteerd. Dit was niet alleen voordeliger, maar gaf de commissie tevens de mogelijkheid enkele andere passagiers tegen betaling te vervoeren naar de Kaapkolonie. Voor een arts aan boord werd gezorgd, terwijl het toezicht op de kinderen werd toevertrouwd aan onderwijzers, die werk zochten in Zuid-Afrika en graag mee wilden reizen. Destijds kostte het vervoer naar Kaapstad f.115,- per persoon en naar Port Elisabeth f.150,-.<sup>42</sup>

De jeugdige emigranten werden in vijf groepen vervoerd. De eerste groep van 93 kinderen vertrok op 4 september 1856 met het barkschip *Zaltbommel* uit Hellevoetsluis. De tweede groep van 70 kinderen stak op 4 augustus 1857 in dezelfde plaats van wal op de *Joan*. Op 9 augustus 1858 voer de derde groep van 109 kinderen op de *Henriëtte* het zeevat uit. Eind oktober van dat jaar volgde het barkschip *Bulgerstein* met 74 kinderen. De laatste expeditie was die van de *Provincie Drenthe*, die op 2 februari 1860 vanuit Den Helder in zee stak met 32 kinderen. Alleen de eerste en derde expeditie strekten zich uit tot Graaff-Reinet, waar 106 van de 378 kinderen zijn terechtgekomen, d.w.z. ongeveer 28 %.

Van het afscheid van de ouders en de reis van de eerste groep kinderen op de *Zaltbommel* hebben wij een ooggetuigeverslag van Ida Pfeiffer. In haar *Laatste reis naar Madagaskar* gaf deze beroemde wereldreiziger uiting aan haar medelijden met de ouders van de kinderen:

Hoe groot moet de nood der ouders geweest zijn, om een kind dat zoo hartstogtelijk aan het ouderlijk huis gehecht was, van zich te laten gaan; hoe smartelijk moet het afscheid der arme moeder van haar kind geweest zijn, dat naar een vreemd werelddeel ging, van waar het zeer waarschijnlijk wel niet meer zou terugkeeren! Waarlijk, zoodanige scheiding is smartelijker dan wanneer de ouders het lijk huns kinds ten grave gebragt hadden; dan toch wisten zij, dat ten minste nog de ziel behouden was; maar nu op de verre reis, onder vreemde menschen, waren ziel en ligchaam beiden aan alle gevaren blootgesteld.<sup>43</sup>

Pfeiffer maakte zich ernstige zorgen over het zedelijk gehalte van de kinderen. Het Nederlands comité had zich volgens haar niet aan de voorwaarden gehouden. Ook de begeleiding van de kinderen door het onderwijzersechtpaar Jongeneel schoot ernstig tekort:

Zulk een uitschot zag ik nog nimmer bijeen. De volwassen meisjes hadden welligt reeds jaren in slechte huizen verkeerd, de jongere volgden de oudere na, en allen vloekten als matrozen, zongen de losbandigste liederen en bestalen elkander wederkeerig. Hare onzindelijkheid was zonder voorbeeld (...). Beiden (het echtpaar Jongeneel, H.R.) aten en dronken zeer goed, baden veel en zongen psalmen, maar om het gedrag der aan hunne zorg toevertrouwde jongelieden bekommerden zij zich weinig. Nauwelijks was de nagalm der laatste noot van het psalmgezang der meisjes verdwenen, of zij ijlden op het dek en bragten den avond en halven nacht in darterheid, in 't gezelschap der stuurlieden en matrozen door.<sup>44</sup>

### ***Aankomst en vestiging in de Kaapkolonie***

Na de lange reis over zee werden de kinderen hartelijk ontvangen in Kaapstad. Zij werden verwelkomd met liederen als het volgende:

Dierbre dochters, jonge zonen,  
Die uw Vaderland verliet;  
Blijft in alle standen toonen,  
Wat u pligt en dienst gebied.

- 
- 40 Advertentie in *Rotterdamsche Courant*, 7/8 juni 1857: 'Van deze bepalingen zal in geen geval, hoe ook genaamd, worden afgeweken'.
- 41 Bijna alle 74 kinderen van de vierde groep (herfst 1858) waren tussen de 11 en 16 jaar. Zie: polis levensverzekering van de Hollandsche Sociëteit van Levensverzekeringen, 25 okt. 1858.
- 42 Beelaerts aan Pierson, 16 aug. 1856; kapitein van de *Bulgerstein* aan Beelaerts, 7 mei 1859; contract Beelaerts en J.M. van der Veen, gezagvoerder van het barkschip *Henriëtte*, 4-8-1858. De vervoerskosten kwamen dus hoger uit dan Helderling in 1850 had berekend. Zie: hiervoor pag. 3.
- 43 Pfeiffer, *Laatste reis*, 51-52. Voor het vertrek was een kerkdienst gehouden in de Prinskerk te Rotterdam o.l.v. ds J.J. van Oosterzee. Zie: *Delftsche Courant*, 2 sept. 1856.
- 44 *Idem*, 48-50.



Toont dat Nederlandsche kinderen,  
't Woord erkentenis verstaan;  
Nooit in eerbiedspligt vermind'ren  
Hoe het hun ook eens moog' gaan.

### Op hun beurt zongen de kinderen o.m. het gezang:

Dat Kaapsche welvaart groei  
Dat hare handel bloei  
In rust en vree!  
En dat wij allen Heer!  
Steeds leven tot haar eer!  
Naar Hollandsche begeer  
Is onze bee.

Hierna volgde de verdeling van de tieners over de aanvragers, die voor één of meer kinderen de reis- en uitrustingskosten hadden betaald. Bij deze verdeling hield de commissie rekening met de volgorde van binnenkomst van de verzoeken en met het opleidingsdoel dat de aanvragers hadden opgegeven. Verder streefde zij ernaar kinderen die uit hetzelfde gezin of dezelfde plaats afkomstig waren zoveel mogelijk in elkaars nabijheid te plaatsen. Opmerkelijk is dat alle kinderen uit Amsterdam in Kaapstad e.o. werden geplaatst. Na ondertekening van het zo genoemde *kontrakt van apprenticeschap* door 'de dienstheren of vrouwen' gingen de jeugdige emigranten met hun nieuwe bazen mee naar hun woonplaats te Kaapstad, Stellenbosch, Paarl, Beaufort en elders. Op deze wijze hebben 272 van de 378 jongeren – dus ruim 70% – een nieuw tehuis gevonden in de westelijke afdeling van de Kaapkolonie.<sup>45</sup>

De overige kinderen hadden na Kaapstad nog een lange reis voor de boeg. Zij moesten ruim 800 km varen naar Port Elisabeth en vervolgens meer dan 200 km afleggen op een ossewagen over ongebaande wegen naar Graaff-Reinet.<sup>46</sup> David de Graaff uit Leiden, die in november 1858 met de derde groep te Port Elisabeth aankwam, stuurde een boeiend verslag over dit laatste acht dagen durende traject naar zijn familie in Leiden:

Den 18-den des middags verlieten wij Port Elisabeth met een trein van ossewagens, elken wagen met 14 ossen bespannen (...). Over dag reden wij weinig, daar het dan te heet was, doch meest reden wij 's morgens vroeg, des avonds of ook wel des nachts. Dan is het hier zeer koud, bijna alsof het vriest, zelfs midden in den zomer. Zoodra wij dan des nachts halt hielden, was ons eerste werk drooge koemest en hout zoeken, om vuren aan te leggen en ons te verwarmen. Dan was het een komiek gezicht als wij dan zoo in groepjes verdeeld, rondom het vuur, eenige staande, andere liggende, ons avondmaal nuttigden. Zoodra wij hiermede klaar waren, namen wij ons beddegoed en legden ons achter een boschje te slapen. Werden wij wakker dan gebeurde het somtijds dat wij gedurende de nacht een schildpad of hagedis tot slaapkamergenoot hadden gekregen.<sup>47</sup>

De verdeling van de kinderen in Graaff-Reinet was minder goed georganiseerd dan in Kaapstad. De jongens, die eind 1858 aankwamen, werden door middel van loting verdeeld. Met hun wensen werd geen rekening gehouden, hetgeen volgens de Leidse emigrant J.H. Karstens niet volgens de afspraken was.<sup>48</sup> Het was duidelijk dat men hier aan de uiterste rand van de Kaapkolonie terecht gekomen was. De commissieleden lieten bijna alles aan Noome over. Hoewel deze £ 1,- per kind ontving, was het plezier er voor hem spoedig af. Uit de correspondentie met Beelaerts blijkt, dat hij de administratie en andere bezigheden ten behoeve van de jeugdige emigranten als een zware last ervoer. Hij gaf de voorrang aan het werk in zijn wijngaard, zodat hij pas vijf maanden na aankomst van de eerste groep – na een ernstige aanmaning van Beelaerts – de adreslijst van de in de oostelijke afdeling geplaatste kinderen naar Nederland stuurde. Hierdoor kregen de ouders pas zeer laat te horen, dat hun kind was aangekomen, aan wie het was toevertrouwd en waar het woonde. De meeste tieners waren ondergebracht in het dorp of het district Graaff-Reinet; enkelen zaten in Richmond of Burgersdorp, honderd of tweehonderd kilometer verderop. Verreweg het grootste deel van de kinderen was hier – meer nog dan in de westelijke afdeling – op afgelegen boerderijen terecht gekomen.<sup>49</sup>

45 Heldring, 'De jeugdige Kapenaars', *VCS XIII* (1859) 177-183.

46 Tijdens de eerste expeditie strandde 'de Zaltbommel' in een baai bij Kaapstad, zodat de kinderen moesten overstappen op een Engels schip. Zie: Ploeger, 'Laaste uitreis', 32.

47 D. de Graaff aan zijn familie, Graaff-Reinet, 14 jan. 1859.

48 J.H. Karstens aan zijn familie, Graaff-Reinet, jan. 1859: 'Het gaat hier heel anders dan er in Holland over gesproken wordt. Zij zeggen dat men kiezen kan bij welken heer of aan welk werk men wezen wil; doch dat gaat hier heel anders. Er wordt over geloot, en dan moet men maar tevreden wezen, waar men komt.'

49 Noome aan Beelaerts, 1 mei 1857.

### ***Ervaringen van en met de jongeren in de Kaapkolonie***

Wat ons vooral interesseert is de vraag, hoe het met deze jongens en meisjes in de Kaapkolonie is gegaan. Heeft de bittere scheiding van hun ouders geleid tot het doel, dat de bedenkers van het plan, de ouders en kinderen voor ogen hadden? Heeft deze emigratie de jongeren inderdaad een betere toekomst bezorgd dan in Nederland mogelijk was?

Volgens de gegevens uit het dossier van Beelaerts zijn acht van de 378 kinderen overleden voor hun meerderjarigheid; vijfendertig kinderen zijn van hun bazen weggelopen of 'gedrost'; een tiental jeugdige emigranten werd veroordeeld wegens diefstal, rumoerig gedrag tijdens kerkdiensten of iets dergelijks. Na het bereiken van de meerderjarigheid zijn minstens twintig jongeren naar Nederland teruggekeerd; de meeste meerderjarigen in de oostelijke afdeling gaven er de voorkeur aan een andere baas te zoeken of naar één van de Boerenrepublieken te vertrekken. Degenen die in de Kaapkolonie bleven, konden allen – voorzover bekend – in hun levensonderhoud voorzien. Zeven van hen maakten carrière als onderwijzer. Naar één is een dorp genoemd (P.F. Henneman), terwijl een ander nationale bekendheid gekregen heeft als voorvechter voor de Afrikaanse taal (C.P. Hoogenhout).<sup>50</sup>

Hiermee is de vraag nog niet beantwoord of deze emigratie tot het beoogde doel heeft geleid. Het antwoord kan slechts relatief zijn, afhankelijk als het is van het doel dat men hoopte te bereiken en van de verwachtingen die men had. En deze waren niet voor alle partijen dezelfde! Zo kon de Nederlandse commissie redelijk tevreden zijn over het resultaat in tegenstelling tot verscheidene ouders en tot de commissies in de Kaapkolonie. Beelaerts en Heldring noemden de emigratie geslaagd. Zij wezen op het feit, dat veel jongeren zich beter hadden gedragen dan men op grond van hun afkomst had kunnen verwachten. Slechts een betrekkelijk klein aantal van hen was met justitie in aanraking gekomen, terwijl degenen die in de Kaapkolonie gebleven waren – voorzover bekend – allen in hun levensonderhoud konden voorzien. Dit zou in Nederland met jongeren van deze achtergrond nooit gelukt zijn!<sup>51</sup>

De Kaapse commissies bekeken de zaak echter van een heel andere kant. Zij waren diep teleurgesteld over het resultaat van de emigratie. Het was dan ook op verzoek van deze kant, dat de onderneming in 1860 werd beëindigd. Volgens de Kaapse commissies waren de kosten veel hoger uitgevallen dan verwacht, mede doordat de Nederlandse commissie vasthield aan de dure notariële contracten en aan inspectie van de gezinnen waar de kinderen waren ondergebracht. Bovendien bleken veel jongeren zo ongezeglijk en ondeugend te zijn, dat hun dienstheren en -vrouwen alleen maar last van hen hadden gehad.<sup>52</sup> Vooral Noome klaagde veel over het gedrag van de kinderen. Over de oudere meisjes van de eerste groep maakte hij zich kort na hun aankomst reeds grote zorgen, 'daar er bij zijn die een goed uiterlijk hebben. (...) Het zal duizend wonders zijn als het met allen goed afloopt'.<sup>53</sup> Het was moeilijk de jeugd rustig te houden in de kerk. De dominee werd dikwijls gestoord door het gedrag van de jongens op de galerij. Vermaningen en zelfs afranselingen 'met het touw met knopen' hielpen niet. Het ging van kwaad tot erger. Sommigen liepen weg, anderen bestalen hun baas, meisjes gingen om met zwarten of gedroegen zich als prostituées. Dit kostte hem zoveel moeite en verdriet, dat hij in 1860 opmerkte: 'Ik zelve heb er zoo mijn bekomst van, dat ik er geen één meer hebben wil. Ik werk nu weder met bare kaffers'.<sup>54</sup> Enkele jaren later schreef hij:

Met enkele kinderen was het goed gegaan, maar van zeer vele anderen (...) hebben wij zeer veel verdriet gehad. Ik wenschte, dat zij nimmer in dit land geweest waren. Sommige van de meisjes kunnen *levende presentjes* als toonbeelden van haar goed gedrag aan de Hollandsche familie zenden (...). Het was nooit en nimmer ons oogmerk geweest om het gemeenste volk uit Holland te laten komen, die zich daar reeds aan misdaad of onzedelijkheid hadden schuldig gemaakt; dat dezulken er bij geweest zijn, kan door ons en anderen bewezen worden (...). Zij zullen zich beklagen, dat zij niet goed behandeld worden, doch wie kan iemand als een edelman behandelen, als hij zich

50 Zie naamlijst; Noome aan Beelaerts, 10 dec. 1860; 12 april 1862. Het valt op, dat Ploeger-De Kock de de emigranten, die het tot onderwijzer brachten (Henneman, Hoogenhout, Stulting en Versteeg) niet rekenen tot 'de jeugdige emigranten'.

51 Beelaerts aan de commissieleden, 1-6 juni 1860; Heldring aan Beelaerts, 17 juli 1860.

52 Truter aan Beelaerts, 19 febr. 1860. Noome klaagde ook over de notariskosten; zie: Noome aan Beelaerts, 1 mei en 19 juni 1857.

53 Noome aan Beelaerts, 1 mei 1857.

54 Noome aan Beelaerts, 11 juli 1860. Zie ook zijn overige brieven aan Beelaerts uit de periode 1858-1864 en de naamlijst van jeugdige emigranten sub G. Valkenburg, M. de Roo en M.E. Verschoor.

In dit verband is het oordeel van enkele Engelstalige couranten in de Kaapkolonie interessant. De *Graaff-Reinet Herald* en de *Midland Province Banner* stemden in met het negatieve oordeel van Noome over het slechte gedrag van de jonge emigranten, maar volgens deze bladen lag de oorsprong hiervan niet in Nederland maar in de Kaapkolonie. De meeste kinderen waren bij hun aankomst zo jong, dat hun karakters nog gevormd moesten worden. De slechte opvoeding en vaak harde bejegening door de Boeren hadden een negatieve uitwerking gehad. Hierdoor waren zij in een te nauwe aanraking met 'de kleurlingen' gebracht, 'wier gebreken ze natuurlijk zeer spoedig overnamen'.<sup>56</sup>

### ***Onrust onder de ouders***

Het meeste verdriet van deze onderneming schijnen enkele ouders van geëmigreerde kinderen gehad te hebben. Zij voelden zich zelfs misleid en hebben op allerlei wijze uiting gegeven aan hun ongenoegen, o.a. door bezoeken aan leden van de Nederlandse commissie, nota's, ingezonden stukken in dagbladen, rekwesten aan de koning en open brieven.

Vaak waren opmerkingen van kritische waarnemers in Nederland of de Kaapkolonie over de 'jeugdige emigranten' aanleiding tot het ontstaan van deze gevoelens bij de ouders. Het vertrek van de eerste expeditie van 1856 en 1857 ging reeds gepaard met ongeregelde heden in Amsterdam en Rotterdam. Ouders en commissieleden werden door omstanders beschuldigd van slavenhandel.<sup>57</sup> Kort na het vertrek van de tweede groep schreef de Duitse zendeling August Hardeland, die voor de Rijnse zending op Borneo werkte en ten behoeve van het drukken van zijn Dajakse bijbelvertaling in Amsterdam vertoefde, een nota over de kinder-emigratie.<sup>58</sup> Hij maakte bezwaar tegen het feit dat de Kaapse commissies zoveel kinderen bij Boeren hadden uitbesteed. Deze stonden volgens hem in zedelijk en godsdienstig opzicht slecht bekend. Vaak woonden zij zover van de bewoonde wereld, dat de aan hen toevertrouwde tieners onmogelijk kerkdiensten of catechisaties konden bezoeken, zodat van hun godsdienstige opvoeding niet veel terecht kon komen. Naar aanleiding van deze nota besloot de Nederlandse commissie verdere uitzendingen op te schorten totdat de Kaapse commissies opheldering zouden hebben verschaft. Waren zij eigenlijk wel voldoende op de hoogte van de toestand van de gezinnen waarin de kinderen waren ondergebracht? Geëist werd, dat zij deze gezinnen enkele malen per jaar zouden bezoeken om de behandeling van de kinderen in de gaten te kunnen houden.<sup>59</sup>

De Kaapse commissies waren zeer verontwaardigd over de beschuldigingen van Hardeland, die zij toeschreven aan het eeuwige vooroordeel van zendingen tegen de Boeren en andere kolonisten. Er was geen sprake van dat zij kinderen hadden uitbesteed aan onbekende of onbetrouwbare mensen. Als de commissie in Nederland aan dit soort beschuldigingen van iemand die de Kaapkolonie slechts oppervlakkig kende meer geloof hechtte dan aan de woorden van haar eigen partners, kon men beter met de emigratie ophouden!<sup>60</sup> Duidelijk geschrokken van deze reactie besloten de Nederlanders op voorstel van Beelaerts in juni 1858 om de emigratie voort te zetten, hoewel men in de Kaapkolonie nog geen antwoord gegeven had op het verzoek met betrekking tot de inspecties. De commissie troostte zich met de gedachte, dat uit brieven van de kinderen en andere

55 'Open brief aan J. van Eek te Rotterdam over de Hollandsche Emigranten door Mt. Noome Jz' in: *Het Volksblad*, 7 jan. 1864.

56 *De Graaff-Reinet Herald*, 4 mei 1860, die de *De Midland Province Banner* citeert. Zie ook: C. Leemans aan Beelaerts, 4 mei 1860.

57 Ingezonden stuk van A. van der Hoop jr zn te Paarl, *Nieuwe Amsterdamsche Courant, Algemeen Handelsblad*, 13 aug. 1858. Dit wordt bevestigd door een opmerking van Pierson over 'een geest van oppositie onder de lagere volksklasse'. Zie: Pierson aan Lauts, 25 sept. 1857, gecit. in: *Supplementa ad Fam.* II, 13, 19.

58 August F.A. Hardeland (1814-1891) werkte als zendeling van de Rheinische Mission (1841-1845) en als afgevaardigde van het Nederlands Bijbelgenootschap (1850-1856) op Borneo/Kalimantan. Hij bezocht in 1840, 1845-1848 en 1857 zendingsposten van de Rheinische Mission in de Kaapkolonie. Zie: J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor I* (Haarlem 1974) 97-111.

59 Concept-brief Beelaerts aan de commissies te Kaapstad en Graaff-Reinet, nov. 1857. In april 1858 ontving N.H. de Graaf een brief van een zekere Cochijs, een tabakspjanter in de Kaapkolonie met soortgelijke beschuldigingen. Zie: De Graaf aan Pierson, 12 april 1858; Pierson aan De Graaf, s.d., R.A.

60 Noome aan Beelaerts, 9 apr. en 31 mei 1858; Truter aan de Ned. commissie, 22 maart 1858.

emigranten afdoende was gebleken, dat zij het in de Kaapkolonie naar de zin hadden.<sup>61</sup> Misschien moesten de verhalen van Hardeland toch niet au sérieux genomen worden. Zendingen waren nu eenmaal partijdig en vooringenomen ten opzichte van Boeren.<sup>62</sup>

In andere kringen bleef het wantrouwen jegens de onderneming echter bestaan. In het voorjaar van 1858 werden ouders van geëmigreerde kinderen in Rotterdam opgeschrikt door een brief van de timmermansknecht P. Bunderman. Volgens deze oud-Rotterdammer, die met de eerste expeditie naar Graaff-Reinet was meegereisd en zich verantwoordelijk voelde voor de kinderen, onderschepte het comité brieven van jonge emigranten. Bovendien zouden enkele tieners door hun meesters verkocht zijn aan de Boeren.<sup>63</sup> Onderzoek door de magistraat van Graaff-Reinet op verzoek van Beelaerts en Noome bracht echter enkele maanden later aan het licht, dat van verkoping van tieners geen sprake was geweest noch van het achterhouden van brieven door het comité.<sup>64</sup>

Inmiddels was de werving van de derde groep jongeren aan de gang. Opmerkelijk was dat in de advertentie van de commissie, die op 22 juni 1858 in enkele bladen werd gepubliceerd, de naam van Gregory Pierson ontbrak. Dit betekende niet dat Pierson afstand genomen had van de onderneming als zodanig. Hij wilde echter niet meer als haar agent of vertegenwoordiger in Amsterdam optreden, 'ter voorkoming van moeilijkheden, die uit eene regtstreekse aanneming en uitzending van hier wederom zouden kunnen ontstaan'. Amsterdamse kinderen en hun ouders moesten zich in het vervolg wenden tot Beelaerts in Rotterdam.<sup>65</sup>

De geruchten en verdachtmakingen hielden niet meer op. Een advertentie en ingezonden stuk in de *Nieuwe Amsterdamsche Courant* van 13 augustus 1858 zaaiden opnieuw paniek. De inzender was een zekere A. van der Hoop jr zn, een uit Amsterdam geëmigreerde leraar aan het gymnasium te Paarl. Hij klaagde over de arrestatie van Bart Ketting, nadat deze van zijn baas in Papendorp was weggelopen. De politie had hem acht dagen in Paarl gevangen gehouden. Het ergste hiervan was volgens Van der Hoop, dat de jongen 'aan een zwarten misdadiger geboeid' was vervoerd en met 'gekleurde boosdoeners en kaffer-bandieten' gevangen had gezeten.<sup>66</sup> Opnieuw veel onrust onder de ouders! Volgens Beelaerts en anderen was de gevangenneming van Ketting echter volkomen legaal. Dat hij met kleurlingen en zwarten in één ruimte had gezeten deed niet ter zake. Hoe het ook zij, de emigratie van jongeren was en bleef naar zijn mening een prachtkans voor de armen om hun opgroeiende kinderen te laten verzorgen door stamgenoten. Een welstand die in Nederland voor hen onbereikbaar was, werd op deze wijze mogelijk gemaakt, zoals ook bleek uit de vele brieven van de tieners die zich gelukkig voelden in hun nieuwe vaderland.<sup>67</sup>

Het voert te ver te verhalen van alle inspanningen van de Rotterdamse schoenmaker J. van Eek om zijn zoon Jacob uit Graaff-Reinet terug te krijgen. Hoe deze zich wendde tot Buitenlandse Zaken met een verzoekschrift (1859) en later met een memorie (1862) en hoe hij zelfs een *Open brief aan de weldelgestrenghe heer Beelaerts van Blokland over de Hollandsche Emigranten* publiceerde

---

61 Zie o.m.: Brieven van J.H. Karstens en D. de Graaff, Graaff-Reinet, januari 1858; D van Velden aan Beelaerts, Ladysmith, 29 dec. 1857.

62 Beelaerts aan leden van de commissie, s.d. (mei '58) en 29 mei 1858. Begin juni kwam ook een reactie binnen van Andrew Murray, die 'eene zeer afdoende refutatie van Hardeland' was, aldus Pierson aan De Graaf, 16 juni 1858, R.A.; advertentie, *Rotterdamsche Courant*, 22 juni 1858.

63 De brief was van dec. 1857. Ook timmerman De Wildt en meester Jongeneel waren op verzoek van de commissie meegekomen naar Graaff-Reinet. Zie voor eerdere dreigementen van dit drietal Nederland te zullen informeren over de behandeling van de kinderen: Noome aan Beelaerts, 19 juni en 30 juli 1857.

64 *The Cape of Good Hope Government Gazette*, 6 aug. 1858; Noome aan Beelaerts, 31 mei en 6 aug. 1858.

65 Ingez. stuk van Pierson in de *Nw. Amsterdamsche Courant*, 23 juni 1858. 'Het doet ons leed te vernemen, dat de heer Pierson als lid van het comité heeft bedankt; de onaangenaamheden en beledigingen hem door het volk aangedaan, zullen daar wel aanleiding toe gegeven hebben', aldus Noome aan Beelaerts, 6 aug. 1858.

66 *Nw. Amsterdamsche Courant, Algemeen Handelsblad*, 13 aug. 1858. Van der Hoop klaagde ook, dat broers en zusters wreed uit elkaar waren gescheurd, dat kinderen naar de uiterste grenzen van de kolonie waren vervoerd en dat men, in plaats van de kinderen op te voeden, hun werk had opgedragen dat volwassen kleurlingen alleen tegen hoog loon zouden willen verrichten. Zie voor Bart Ketting: naamlijst.

67 Ingezonden brieven in de *Nw. Amsterdamsche Courant, Algemeen Handelsblad*, 25 aug. en 15 sept. 1858. Zie ook: Truter aan de Nederlandse Comm., 16 juni 1858; 'Nota van den Heer Beelaerts in de zaak van Bart Ketting', 16 aug. 1858.

(1863). Pas in 1864, nadat zijn zoon was gerepatriëerd, hield hij op.<sup>68</sup> En dan was er nog een adres van zestien verontruste Amsterdamse ouders aan Koning Willem III (1862), waarin de oude klachten over de slechte behandeling van de kinderen – dat zij werden behandeld als slaven, dat hun brieven werden onderschept en dat zij niet genoeg verdienden om desgewenst te repatriëren – werden herhaald. Ook zij verzochten een onderzoek in te stellen naar de verblijfplaats van hun kinderen.<sup>69</sup>

Deze lange reeks van klachten en protesten over de onderneming werd in 1867 afgesloten met een discussie in de *Leidsche Courant*. Aanleiding waren de inspanningen van de reeds eerder genoemde dr C. Leemans om meer informatie te krijgen over het lot van een achttal Leidse jongeren, die door zijn toedoen in de Kaapkolonie terecht waren gekomen. Leemans maakte zich tot tolk van de ouders en beschuldigde de commissie van Graaff-Reinet ervan, dat zij zich niet aan de afspraken had gehouden. Over de door de kinderen ondervonden behandeling kon hij niet oordelen. Het stond echter vast, dat deze commissie geen inspecties had gehouden en had toegelaten, dat sommige bazen hun contractuele verplichtingen op financieel gebied niet waren nagekomen. Voor terugbetaling van de gemaakte kosten had men de kinderen niet twee en een half jaar, maar bijna vier jaar laten werken en het op de bank gezette bedrag van 80 % van het na deze periode verdiende loon was slechts gedeeltelijk aan hen uitbetaald. Door het schenden van deze voorwaarden – welke schending door Noome was toegegeven!<sup>70</sup> – had deze commissie onrecht gedaan aan de kinderen en ondankbaar gehandeld ten opzichte van haar gemachtigden in Nederland, die hierdoor in een moeilijke positie ten opzichte van de ouders terecht waren gekomen. Leemans wilde in dit onrecht niet berusten. Daarom had hij in enkele Kaapse couranten nadere inlichtingen over de emigranten gevraagd.<sup>71</sup>

In een ingezonden stuk in dezelfde courant verdedigde Beelaerts het beleid van de Kaapse commissies! Weer noemde hij bijna alle klachten ongegrond of verregaand overdreven. Het was nooit de bedoeling van de commissie geweest kinderen in een ambacht op te leiden. Zij waren als 'dienst- en werkboden' uitgegaan. Het feit, dat degenen die in de Kaapkolonie gebleven waren hun brood en werk hadden, vormde voldoende reden tot dankbaarheid.<sup>72</sup>

### ***Leemten in de contracten***

Achteraf gezien wekt het geen verbazing, dat sommige ouders zich misleid hebben gevoeld. Uit de stukken krijgt men de indruk, dat bedenkers en uitvoerders van het emigratieplan niet zorgvuldig genoeg te werk zijn gegaan.

In de eerste plaats hebben zij niet helder aangegeven, welke positie de kinderen in de Kaapkolonie zouden innemen. Aan de ene kant werden zij *dienst- en werkboden* genoemd, bijvoorbeeld in de naam van de Nederlandse commissie. Aan de andere kant werd hun positie in de notariële contracten niet alleen aangeduid met het begrip *servant* maar ook met het woord *apprentice*. Dit woord kon heel gemakkelijk de gedachte doen ontstaan, dat de kinderen in de Kaapkolonie in het gezin van een vakman opgenomen zouden worden en een opleiding zouden ontvangen in één of ander ambacht. Dat *apprentice* ook gebruikt kon worden in de betekenis van *parish-apprentice*, waarbij het gaat om weeskinderen of kinderen van armen, die niet bij een ambachtsman werken in ruil voor een gedegen technische opleiding maar ongeschoolde arbeid verrichten in ruil voor onderdak en godsdienstige opvoeding, zullen veel ouders niet beseft hebben. Een *apprentice* in de laatst genoemde betekenis was feitelijk niet meer dan een boerenarbeider of een dienstbode. Hij zou nooit zoveel kunnen verdienen dat hij een eigen boerderij kon kopen. Doel van deze vorm van apprenticeship was ook niet het maken van carrière, maar het verlenen van werk en godsdienstige opvoeding aan kinderen van armen om te voorkomen, dat zij in de bedelarij of de criminaliteit terecht zouden

68 Min.van buitenl. zaken aan Beelaerts, 27 sept. 1859; Beelaerts aan min. van buitenl. zaken, 14 okt. 1859; Noome aan Truter, 30 jan. 1862; Berrangé aan Rawson, 4 okt. 1862; 'Open brief van Noome aan Van Eek' in: *Volksblad*, 7 jan. 1864; Noome aan Beelaerts, 13 febr. en 9 juli 1864.

69 In het rekwest werd o.m. geïnformeerd naar de verblijfplaats van Penderus (2x), Siecker, Meijer(G), Nasette, Keizer, Derks, Kleinschmidt, Meijer (J.W.S.), Douwes, Wolkers, Ketting, Hohenkerk (2x), Raase, Kappers en Ter Heege. Zie: Min van buitenl. zaken aan Truter, 15 juli 1863; Truter aan min. van buitenl. zaken, 16 sept. 1863.

70 Noome aan Beelaerts, 8 juni 1861; 'Open brief aan J. van Eek' in *Volksblad*, 7 jan. 1864.

71 *Volksblad*, 19 febr. 1866; *Leidsche Courant*, 10 april 1867; vgl.: Leemans aan Beelaerts, 4 mei 1860, waarin hij erop aandrong, dat men rapporten uit de Kaap zou vragen over de adressen en het welzijn van de jongeren.

72 Beelaerts, 'De jeugdige Hollandsche emigranten', *Leidsche Courant*, 8 mei 1867.

komen. Door deze onhelderheid rond het begrip apprenticeship was het mogelijk, dat ouders en kinderen meer van de emigratie verwachtten dan de commissie beoogde.<sup>73</sup>

In de tweede plaats was niet geregeld hoe de naleving van het contract in de Kaapkolonie zou worden gecontroleerd en afgedwongen. Afsproken was dat de Kaapse commissies als vertegenwoordigers van de ouders toezicht zouden uitoefenen op de gezinnen, waarin de jongeren waren uitbesteed. In geval van klachten konden deze zich ook steeds tot leden van de commissies wenden.<sup>74</sup> De wijze waarop dit toezicht zou worden uitgevoerd was echter niet vastgelegd. Opmerkelijk is, dat het in de westelijke afdeling in 1858 uiteindelijk wel tot regelmatige inspecties is gekomen. Dit gebeurde echter niet vanwege het verzoek van de Nederlandse commissie, maar op aandrang van gouverneur sir George Grey, die eind 1857 aan beide commissies in de Kaapkolonie een subsidie van £ 5 per emigrant ter beschikking had gesteld.<sup>75</sup> Het dossier Beelaerts bevat interessante verslagen van deze inspecties, die met hulp van plaatselijke sub-comité's werden uitgevoerd.<sup>76</sup> De vragen, die hierbij aan de emigrant en haar baas werden gesteld, hadden betrekking op het gedrag van de emigrant, op de huisvesting en behandeling door de dienstheer- of vrouw en de godsdienstige opleiding. De commissie wilde weten, of de emigrant de kerkdienst, catechisatie en zondagschool bezocht, of hij een bijbel en psalm- en gezangboek had en of hij of zij zich reeds voorbereidde op het doen van belijdenis. Was de emigrant wel afgezonderd gehuisvest van de zwarte bedienden? De commissie was niet gesteld op een nauwe omgang tussen zwarte en blanke jongeren. W.A. van der Bijl te d'Urban<sup>77</sup> verontschuldigde zich, dat hij zijn pupil A.D. Hoomoedt niet uit de buurt van het zwarte personeel kon houden. Hoewel de jongen in het huis van zijn baas sliep, 'scheen hij geïnclineerd om het gezelschap van de zwarte bediende op te zoeken'.<sup>78</sup> In een aantal gevallen hebben de inspecties tot overplaatsing van jongeren geleid, bijvoorbeeld nadat gebleken was dat zij slecht waren behandeld.<sup>79</sup> In de oostelijke afdeling hebben de jeugdige emigranten de preventieve werking van deze inspecties echter moeten missen. Ondanks de subsidie van het gouvernement is het er nooit toe gekomen, niet alleen doordat de afstanden veel groter waren, maar ook doordat het werk van de commissie van Graaff-Reinet terecht kwam op de schouders van één persoon, Meindert Noome, die er niet tegen was opgewassen en in 1864 het bijtje er zelfs bij neer gooide.<sup>80</sup> Het gevolg hiervan is geweest, dat men in deze afdeling pas in actie kwam, als ouders via Beelaerts, Truter of zelfs het ministerie van buitenlandse zaken nadere inlichtingen vroegen. Vaak was het dan reeds te laat.<sup>81</sup>

In de derde plaats was de juridische verhouding tussen de beide commissies in de

73 Reginald A. Bray, *Boy Labour and Apprenticeship*, New York and London, 1980 en vooral Ian M.G. Quimby, *Apprenticeship in Colonial Philadelphia*, New York and London, 1985 verschaften inzicht in het verschil tussen parish-apprentices en voluntary apprentices.

74 In verband met het noodzakelijk geachte toezicht was bepaald, dat geen kinderen in de Boerenrepublieken Oranje-Vrijstaat of Transvaal zouden worden uitbesteed. Deze gebieden werden 'nog niet geschikt' geacht 'om voor kinderen, die zonder hunnen ouders gaan, genoegzame waarborgen aan te bieden'. Zie: Beelaerts, 'Over de emigratie naar de Kaap' (Manuscript) 1857/1858; zie ook *VCS X* (1855) 331-332.

75 Truter aan Beelaerts, 25 nov. 1857, 10 mrt 1865; Noome aan Beelaerts, 10 febr. 1859.

76 In het dossier Beelaerts bevinden zich inspectie-verslagen uit de periode 1858 tot 1868.

77 Niet Durban in Natal, maar een plaatsje in de Kaapkolonie, waarschijnlijk het huidige Durbanville bij Kaapstad.

78 Bijlage bij het rapport van de Kaapse commissie, 9 juli 1858. Dezelfde bezwaren tegen een nauwe omgang van blank en zwart leefden in Graaff-Reinet. 'M.E. Verschoor leeft met andere slechte gekleurde meiden en wordt zooveel geacht als een Hottentot of kaffer (...); het meisje W. de Roo leeft met een zwarte jongen, zij wil zich niet verbeteren', aldus Noome aan Beelaerts, 12 juni 1860.

79 Dit betrof o.m. J.H. Fontijn en D. Sijbersma in 1859. Zie inspectie-rapport, 18 april 1859. Een jaar eerder was de baas van Sijbersma reeds onderhouden over het feit, dat hij de karwats gebruikte, geen goede slaappleatsen en kleding verschaftte en het vee door zijn pupillen liet hoeden in het veld, 'hetgeen geen bezigheid was, welke door de commissie bij het apprenticeeren was beoogd'. Zie rapport, 9 juli 1858.

80 Noome aan Beelaerts, 13 febr. 1864.

81 Noome en vice-voorzitter J.J. Meintjes ondervonden in het begin van de jaren 1860 veel tegenslag in hun bedrijf. Meintjes ging zelfs failliet. Noome erkende, dat hij tekort geschoten was, 'doch om zoo een moeilijke en verantwoordelijke administratie geheel voor niet te doen is mij onmogelijk, ik zoude door anderen behulpzaam te zijn, mijn eigen huisgezin in het ongeluk brengen'. Zie: Noome aan Beelaerts, 14 aug. 1861.

Kaapkolonie en die tussen deze commissies en de commissie in Nederland niet duidelijk vastgelegd. Hierdoor was het onzeker of de commissie in Kaapstad verantwoordelijk gesteld kon worden voor hetgeen in Graaff-Reinet gebeurde.<sup>82</sup> Evenmin stond vast of ouders het Nederlandse comité verantwoordelijk konden stellen voor overtreding van de contracten in de Kaapkolonie. Volgens Beelaerts kon dit niet, volgens anderen wel.<sup>83</sup>

### ***Enkele kanttekeningen bij het Nederlandse Réveil***

Naar aanleiding van deze geschiedenis zou ik tenslotte enkele kanttekeningen willen plaatsen bij het Nederlandse protestantse Réveil. Hoewel niet alle aanhangers van het Réveil bij deze emigratie betrokken waren, vormt zij toch een hoofdstuk uit de geschiedenis van deze beweging. De bedenker van het plan en de leden van de Nederlandse commissie behoorden tot de meest vooraanstaande leden van het Réveil. En wat misschien nog meer zegt: de buitenwacht zag in Beelaerts vooral de vertegenwoordiger van een bepaalde 'vrome rigting', waarmee zij ongetwijfeld het Réveil bedoeld zullen hebben.<sup>84</sup>

Ondanks de oprechte bewogenheid van veel aanhangers van het Réveil met het lot van de armen, valt de wijze waarop zij hen benaderd hebben niet op door solidariteit, maar door afstandelijkheid. Om een voorbeeld te noemen: Pierson informeerde zijn schoonzoon in 1857 over ouders uit Almelo, die op het laatste ogenblik van de emigratie van hun dochtertje hadden afgezien. Het kind huilde de hele dag en was met geen stok naar Rotterdam te drijven geweest. In de brief van Pierson klinkt niets door van begrip voor het meisje en haar ouders. Hij klaagt alleen, dat de emigratie niet is doorgestaan en verwijt dit aan de ouders: "'t Is ellendig, dat de menschen zoo wispelturig zijn".<sup>85</sup> Wij hebben reeds gezien, dat de Nederlandse commissie accoord ging met een onzorgvuldige formulering van de contracten en dat zij doorging met het zenden van kinderen hoewel onzeker was, of het ooit tot een verantwoord toezicht op de behandeling van deze kinderen in de Kaapkolonie zou komen. Was de commissie zich wel voldoende bewust van het verschil in belangen tussen de dienstheren en -vrouwen en de aan dezen toevertrouwde kinderen? Had zij wel oog voor het dreigende gevaar van uitbuiting?<sup>86</sup> En waarom zijn de commissieleden niet in de bres gesprongen voor de belangen van de geëmigreerde kinderen, zoals Leemans – beslist geen aanhanger van het Réveil – wél heeft gedaan? Ik kan dit alleen hierdoor verklaren dat de visie van de commissieleden op de armen niet is uitgekomen boven die van de gegoede stand, waarvan zij deel uitmaakten: armen past tevredenheid met hun lot; hun opvoeding moet niet gericht zijn op stijging op de maatschappelijke ladder, maar op het kweken van deugden als tevredenheid, ijver en onderdanigheid. De inzet van deze aanhangers van het Réveil voor de emigratie van jongeren naar de Kaap kwam niet primair voort uit het streven hen vooruit te helpen op de maatschappelijke ladder. Zij wilden de verwaarloosde jeugd veeleer door werkverschaffing, emigratie en opvoeding in gezinsverband behoeden voor een afglijden naar bedelarij, landloperij en onzedelijkheid. Als zij hun brood verdienden en de maatschappij niet tot last waren, was het doel bereikt. Kortom, door emigratie van de verwaarloosde jeugd hoopte men ook een verdere toename van de overlast door bedelarij, criminaliteit en prostitutie te voorkomen.<sup>87</sup>

---

82 Volgens Beelaerts en Truter was de commissie te Kaapstad niet verantwoordelijk voor de laksheid van de commissie te Graaff-Reinet, omdat beide commissies volkomen zelfstandig ten opzichte van elkaar waren. Zie: Truter aan Beelaerts, 10 mrt 1865; ingez. stuk Beelaerts, *Leidsche Courant*, 8 mei 1867.

83 Overgenomen stuk van C. Leemans in de *Leidsche Courant*, 10 april 1867; ingezonden stuk van J.L. Stokhuyzen, *Leidsche Courant*, 19 apr. 1867; idem van Beelaerts, *Leidsche Courant*, 8 mei 1867.

84 Zie hierna noot 90.

85 Gregory Pierson aan N.H. de Graaf, 7 en 22 juli 1857, R.A.

86 De leden van de Nederlandse commissie - zeker iemand als Heldring - moeten bekend geweest zijn met de *ambagskinderen*, die tot in de 19e eeuw door diakonie of overheid werden uitbesteed aan de *minst* biedenden. Zij kregen dan verzorging en konden al doende een beroep leren. In de praktijk waren deze kinderen echter rechteloos. Zij werden dikwijls uitgebuit.

87 De Kaapse kritiek op de zedeloosheid van de eerste groep was waarschijnlijk niet ten onrechte. Hoewel de meisjes De la Mar in Rotterdam slecht bekend stonden, werden zij door Beelaerts aangenomen om ze voor prostitutie te behoeden. Hij hoopte, dat ze in Graaff-Reinet geplaatst zouden worden, want 'hoe verder af de twee de la Martjes, hoe beter!', aldus Beelaerts aan Pierson, 16 aug. 1856. Aan de minister van buitenlandse zaken schreef hij: 'Voor Nederland beschouw ik die landverhuizing geen verlies, daar (...) de meesten der vertrekkenden, 't zij zelven, 't zij hunne kinderen aanstaande kandidaten voor de armenkassen zijn'. Zie: Beelaerts aan min. van buitenl. zaken, 30 juni 1856. Van Heldring is bekend, dat hij

De literatuur geeft over het algemeen een positief beeld van de sociale activiteiten van het Nederlandse protestantse Réveil. Het zou goed zijn ook aandacht te besteden aan het feit, dat andersdenkende tijdgenoten, die niet tot de gegoede stand behoorden, van dit sociale werk soms een heel ander beeld hadden. Ik denk aan de ongeregelde heden bij het vertrek van de eerste twee groepen jeugdige emigranten, aan het feit dat Pierson zich als agent van de onderneming te Amsterdam moest terugtrekken 'vanwege de vele onaangenaamheden en beledigingen van het volk',<sup>88</sup> aan de opmerking van Van der Hoop, dat 'de algemeene opinie eene zekere partij in de kerk en sommigen wier philanthropie verdacht is, voor alle bij de zaak der emigratie plaats grijpende misbruiken verantwoordelijk stelt'<sup>89</sup> en aan een stuk in de *Rotterdamsche Lantaarn* van 1869, dat vermeldt hoe Beelaerts zich ter nauwernood in veiligheid heeft kunnen stellen toen een woedende menigte hem met de dood bedreigde vanwege deze onderneming van zijn 'vrome rigting'.<sup>90</sup> In de beeldvorming over het Réveil zouden dit soort opmerkingen van andersdenkenden meer verdisconteerd moeten worden.

Binnen het Réveil, dat in tegenstelling tot andere groepen in Nederland reeds voor de Eerste Transvaalse Vrijheidsoorlog van 1880-1881 veel belangstelling toonde voor Zuid-Afrika, bestond een zekere ambivalentie ten opzichte van de stamverwanten in de Kaapkolonie. Dit was een gevolg van het feit, dat het Réveil tegelijk betrokken bij de zending en nationalistisch was. De ene aanhanger stelde de zendingsbelangen en de afschaffing van de slavernij voorop en de ander de verbondenheid met stamverwante geloofsgenoten. Vertegenwoordigers van de eerste groep waren Nicolaas Beets, Groen van Prinsterer, H.J. Koenen en Piere Huet.<sup>91</sup> Zij hadden veel kritiek op de Boeren en waren van mening, dat dezen object van inwendige zending zouden moeten worden. Groen hoopte bijvoorbeeld, dat de Parijse zending de Boeren zou 'behoeden voor volslagen onkunde en verbastering' en 'deze bijkans uitgebluste vlaswiek' zou aanblazen.<sup>92</sup> De leden van de Nederlandse commissie voor 'de jeugdige emigranten' behoorden echter tot de groep binnen het Réveil, die positiever over de Boeren dacht. Zij vonden hen als hervormde geloofsgenoten juist bijzonder geschikt om 'de jeugdige emigranten' godsdienstig op te voeden. Daarom waren zij geneigd om de verhalen over hardvochtigheid en onzedelijkheid van de Boeren af te doen als uitingen van vooringenomenheid van zendelingen jegens de Boeren.<sup>93</sup>

In tegenstelling tot de Engelse en Franse zendingsbeweging met haar aandacht voor de mensenrechten, beschouwde Heldring, die vanaf het begin van de jaren 1850 veel contacten had met Duitse zendingskringen in Berlijn, Barmen en Herrmansburg en met de Hernhutters, de oorlogen tussen Boeren en zwarten niet als een reactie op de uitbuiting of discriminatie door de blanken maar als een uiting van de religieuze tegenstelling tussen christenen en aanhangers van andere religies. Niet eerbiediging van de mensenrechten door de Boeren, maar aanvaarding van het christendom door zwarten en kleurlingen zou de wederzijdse haat kunnen wegnemen en de weg kunnen bereiden voor kolonisatie en vermenging van rassen.<sup>94</sup> Het laat zich verstaan, dat Heldring en zijn medestanders daarom niet geneigd waren de Boeren te kritiseren vanwege hun optreden tegenover de zwarten, maar evenmin om bezwaar te maken tegen een nauwe omgang tussen 'de jeugdige emigranten' en zwarten.<sup>95</sup>

Volgens Pierre Huet was de verhouding tussen de Nederlanders en de Afrikaanders in de jaren 1860 veel slechter dan in de jaren 1850. Hij schreef in 1868: 'De Kaap vroeger in ons vaderland verheven

---

vrouwen uit het asyl Steenbeek naar de koloniën wilde verhuizen en dat hem dit in enkele gevallen ook is gelukt. Zie: *VCS* VI (1852) 256-258; VIII (1854) 63; *Hand. Jaarverg. NZG* 1852, 34. Verscheidene gewezen prostitutees zijn als echtgenotes van christen-werklieden naar Ned.-Indië geëmigreerd. Zie: Reenders, *Alternatieve zending*, 382-384.

88 Noome aan Beelaerts, 8 aug. 1858.

89 Ingezonden stuk van Van der Hoop, *Nw. Amsterdamsche Courant*, 13 aug. 1858.

90 *Rotterdamsche Lantaarn*, 2e twaalfstal nr. 7 (1869) 297-298.

91 Zie voor D.P.M. Huet (1827-1895): *BLGNP* II, 263-265.

92 Groen van Prinsterer, *Het Parijsche Zendinggenootschap* ('s-Gravenhage 1847) 25-31.

93 'Ik verzeker U, als er iemand op aarde is, die het werkvolk in orde weet te houden, dan is het de Afrikaansche boer', aldus Noome aan Beelaerts, 10 dec. 1860.

94 *VCS* VI (1852) 409-410, 478; XII (1858) 329-330.

95 De bezwaren tegen een nauwe omgang tussen blank en zwart kwamen, zoals we hebben gezien, niet van Heldring of Beelaerts, maar van de Kaapse commissies, Van der Hoop en de bovengenoemde Engels-talige couranten.



als een Eldorado, is thans bij de meesten aan volkomen verwerping prijsgegeven'. Deze aversie was wederzijds. De vroegere voorliefde aan de Kaap voor Holland en alles wat Hollands was, had plaats gemaakt voor tegenovergestelde gevoelens.<sup>96</sup> Waarschijnlijk hebben niet alleen de Basuto-oorlogen van 1858 en 1865-1868, tijdens welke de Boeren van Oranje-Vrijstaat veel zendingsposten onder de Sotho's hebben vernield tot grote verontwaardiging van de zendingsvrienden in Nederland, maar ook de hier beschreven emigratie van jongeren geen goed gedaan aan de verhouding tussen de Nederlanders en hun stamverwanten aan de Kaap.<sup>97</sup>

### *Summary*

In this article the emigration is examined of 378 Dutch children to the Cape Colony between 1856 and 1860. The article is based on research in the archives of the jurist F.W.A. Beelaerts van Blokland in the Hague, which have rarely been consulted. The children emigrants, aged between eleven and eighteen, came from poor families or broken homes. They were boarded as apprentices with Protestants in the Cape Colony, who had to pay their passage and take care of their moral and religious education. The project was initiated by Ottho Gerhard Heldring (1804-1876), a well-known, socially-minded Dutch minister, who wished to prevent neglected children from falling into prostitution, vagrancy and crime by boarding them with co-religionists in South Africa. A Dutch committee, consisting of adherents of the orthodox Protestant Réveil, executed the project. Beelaerts, who was born in Capetown himself, was the most inspired member of this committee, which took care of the recruitment, provision and transport of the children. Committees in Capetown and Graaff-Reinet oversaw the placement and boarding of the juveniles and watched over the proper treatment and education of the children. The transports ended in 1860 at the request of the Cape Colony committees, which were dissatisfied with the behaviour of the children and believed the expenses for transport and supervision to be too high. Several parents felt misled, since their children in the Cape Colony had neither been treated as members of the family nor been trained to practise a profession or trade, but had to work as unskilled labourers instead. The article concludes with some remarks on the character of the social activities of the Dutch Protestant Réveil. An appendix provides a list of names and some details on the children.

---

96 *VCS* XXIII (1869) 183-188.

97 Het is met de emigratie naar de Kaap ook nooit wat geworden vanwege de dure en lange overvaart en de geringe kansen op werk voor ongeschoolden. Zie: Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 15. Schutte (126-127) beschrijft ook de emigratie van drie jongens uit de weesinrichting Neerbosch naar Transvaal in 1884, die veel opschudding verwekte en eveneens de relatie tussen Nederland en Zuid-Afrika heeft belast.

## Naamlijst jeugdige emigranten

<u>Naam</u> <sup>1</sup>	<u>Geb.</u>	<u>Afkomst</u>	<u>Exp</u>	<u>Adres</u> <sup>2</sup>	<u>Baas</u>	<u>Bijzonderheden</u> <sup>3</sup>
<i>Aardenhout, A</i>		R.dam	I	Burgersdrp	Murray, ds John	
Agterberg, J.J.		Nijmegen	V	Beaufrt-W		
Ahee, P.M.v.d.		Weerseloo	III	Grff-Rnt		
Ahee, W.P.v.d.		Weerseloo	III	Grff-Rnt		
Ahrends, F.J.		A.dam	V	Beaufrt-W		
Akkersdijk, W.		R.dam	III	Grff-Rnt	K. Mulder, timmerman	zijn moeder (wed. Akkersdijk) bij dr Fehrzen in 1859, later bij J. Baumann
Almelo, L.v.	1847	A.dam	III	Kaapstad	Hofmeyr J.H.zn J.H.	
Altena, A.G.W.v.		Utrecht	III	Grff-Rnt		
Altena, G.H.F.v.		Utrecht	III	Grff-Rnt		
<i>Andreoli, F.A.C.</i>		Den Haag	V	Kaapstad		
Asperen, J.B.v.		Den Haag	III	Grff-Rnt	Watermeyer	gedrost, 1861
Asperen, B.G.K.v.		Den Haag	III	Kamdeboo	Van Heerde	
Asselt, J.H.v.		A.dam	I	Kamprond	Stuckeris, J.W.	
Audié, Lod.		R.dam	I	Grff-Rnt,b	Moolman, W.	belijd. 1859; getr. 1863
Audié, J.J.	1840	R.dam	I	Richmond	Leeb, P.	winkelbediende
<i>Baijk, Maria</i>		A.dam	III	Kaapstad	Gie, J.C.	
Bakker, C.C.L.		Brielle	II	Beaufrt-W	Pienaar, G.L.	
Bastiaans, K.J.	1845	Kampen	IV	Kaapstad	Juritz, C.F.	leerling-apotheker
Bastiaanse, G.		R.dam	I	Grff-Rnt,b	Ziervogel, C.F.	
Beekman, B.J.		A.dam	III	Kaapstad	Cauvin, L.P.	
Bejning, J.		A.dam	III	Stllnbosch	Hauptfleisch, F.P.	gedrost
Beket, P.J.	1842	R.dam	IV	Heidelberg	Fourie, L.J.	geb. te Gouda
Bel, B.H. de		A.dam	III	Kaapstad	Bolton, F.P.	
Berends, Abr.H.		R.dam	I	Grff-Rnt	Hoffman, M.C.	later bij bakker Niekerk; veroordeeld wgns diefstal; gedrost nr Kaapstad, 1860
Bergen vd Grijp, H.W.v.		Den Haag	III	Grff-Rnt		
Bergen vd Grijp, Jac. v.		Den Haag	III	Grff-Rnt	Goedvolk	schoolmeester in Kamdeboo, 1864
Bergsma, D.J.		Nijmegen	II	Kaapstad	Schmieterloew, C.A.W.	wegens ruzie met broer naar W.A. Louw J.zn te Paarl
Bergsma, J.		Nijmegen	II	Kaapstad	idem	
Betz, P.J.		A.dam	III	Kaapstad	Ludolf, R.J.	
Bijl, P.	1846	A.dam	IV	Paardenberg	Eksteen J.zn, P.G.	
Bijl, Herm.	1843	A.dam	IV	Paardenberg	Idem	
Biller, G.A.		A.dam	V	Kaapstad		
Bingley, Fr.J.	1845	R.dam	IV	Beaufort-W	Visser sr, A.	
Binsbergen, J.v.	1839	Nijmegen	I	Stllnbosch	Villiers, wed. D.P. de	ouders nr Z.A, 1860
Bioch, Nicol.		Leiden	III	Grff-Rnt	Du Toit	
Bisschop, C.J.		A.dam	II	Groenpunt	Collier, C.	later op eigen verzoek bij L.J. Brink te Drakenstein
Blankenaar, P.		R.dam	I	Kaapstad	dr Biccard	
Blécourt, W.J.C. de	1841	Nijmegen	I	Somerset-W	Malan, J.D.	
Bloemaart, W.F.	1844	A.dam	IV	Drakenstein		
Blok, Harmen		Enkhuizen	V	Kaapstad		
Blomkamp, H.J.	1843	A.dam	III	Eerste Riv.	Toit, J. du	
Blomkamp, B.B.	1842	A.dam	III	Eerste Riv.	Toit, J. du	
Blomkamp, Joh.	1847	A.dam	IV	Kaapstad	Wicht, J.A.H.	hele gezin in Z.A, 1858
Bobbink, Zw.		A.dam	III	Stllnbosch	Korsten, J.C.	
Bodegraven, W.v.	1841	A.dam	IV	Paarl	ds vd Lingen	
Boer, P.de		A.dam	V	Kaapstad		
Boer, J. de		Enkhuizen	V	Kaapstad		
Boer, H. de	1846	A.dam	IV	Klapmuts	Cloete, D.R.A.	
Bohnen, Leo		Schiedam	II	Wellington	Toit, D.F. du	
Bon, Frederik		A.dam	III	Kaapstad	Tennant, D.	gedrost
Bonzet, D.A.	1841	A.dam	IV	Wellington	Louw J.zn, A.W.	
Boodt, J.		R.dam	II	Kaapstad	Bösenberg, C.H.	baas was apotheker
Borstlap, C.W.	1839	R.dam	I	Grff-Rnt	dr Maasdorp	gedrost 1860; bekeerd; schoolmeester 1864
Bosch, J.L. v.d.	1844	Leiden	IV	Riversdale	Pronk, dr J.J.	
Braam, P.C.		Den Haag	III	Grff-Rnt	Enslin, H.	
Braam, B.F.		Den Haag	III	Grff-Rnt	idem	
Briel, Henk		A.dam	II	Jonkershoek	Bernard, J.F.F.	wees
Broek, J.H. v.d.		A.dam	I	Kaapstad	Gaum, F.L.	
Bruggen, C van		Utrecht	III	Grff-Rnt		
<i>Bruin, F. de</i>		R.dam	I	Stllnbosch	Villiers, wed. D.P de	belijdenis, 1858
Bruin, J.C. de		A.dam	III	Kaapstad	Bain jr. J.A.	
Burgh, Hub. v.d.	1839	Delft	I	Grff-Rnt	Meintjes, J.J.	pakhuisnecht; getrouwd met F. de la Mar (1861)
Burick, Klaas v.		Leiden	III	Murraysburg		
Carlemeijer, M.C.		Delft	III	Paarl	Enslin Jz, J.M.	gedrost
Carlier, Jan		Den Haag	III	Rondebosch	Breda, S.F. v	
Cavemelis, C.H.	1842	Nijmegen	I	Wellington	Toit, S.F. du	
Cornelisse, D.J.		R.dam	II	Malmesbury	Borchers, dr	
Derks, G.J.H.	1845	A.dam	IV	Klapmuts	Bijl, A.J. vd	
Dettingmeijer, G.H.		A.dam	I	Wellington	Toit, S.F. du	gerepatr.
<i>Dettingmeijer, A.M.E.</i>		A.dam	II	Stllnbosch	Cornelissen, G.	gerepatr.
Diehl, Andries	1842	Delft	III	Kaapstad	Joubert, W.J.	gerepatr.
<i>Dijk, C. van</i>		R.dam	I	Wynberg	Leither, C.A.	
Dijk, J.B. van		Den Haag	III	Kamdeboo	Van Heerde	
<i>Dijkman, A.</i>	1843	Nijmegen	II	Kaapstad	Louw, wed. J.W.	
Dinter, J. van		R.dam	I	Grff-Rnt	Naudé, J.C.	gedrost nr Transvaal, 1859

<u>Naam</u> <sup>1</sup>	<u>Geb.</u>	<u>Afkomst</u>	<u>Exp</u>	<u>Adres</u> <sup>2</sup>	<u>Baas</u>	<u>Bijzonderheden</u> <sup>3</sup>
Dorsman, J.		R.dam	II	Somerset-W	Hendriksen, J.H.	gerepatr.
Douwes, L.	1843	A.dam	II	Beaufort-W	Pienaar, L.D.	
Drissen, C.H.		A.dam	II	Kaapstad	Steensma, J.W.	
<i>Driest, J.H.</i>	1844	R.dam	IV	Caledon	Myburgh, P.A.	
Druten, J. van		R.dam	I	Grff-Rnt,b	Rubridge, Ch.	getr.m. E. Meterwitch.
Druten, N.J.v.		R.dam	I	Grff-Rnt	Hoffman, M.C.	getr.m. M.C. Valkenburg
Dubois, Joh. P.	1843	A.dam	IV	Paardenberg	Mostert sr, P.J.	
Duran, Corn. A.	1843	Den Haag	III	Grff-Rnt	Water, F.G te	gedrost en teruggehaald
Dussart, Joh.		A.dam	III	Stilnbosch	Villiers, J.P.G. de	
Duijn, J. van	1847	A.dam	V	Kaapstad		
Eberlein, Joh.	1845	Den Helder	IV	Paarl	Villiers, D.A. de	geb. te Hellevoetsluis
Ebing, F.		Tiel	II	Klapmuts	Groenewald, C.J.	
Eckslag, J.		A.dam	II	Klapmuts	Groenewald, C.J.	
Eek, Jacob van		R.dam	I	Hoogkraal	Slabbert, L.A.	gerepatr. 1863
Elburg, Joh.		A.dam	III	Rondebosch	Eksteen, wed. D.G.	
Esmeijer, Jan H.		Arnhem	I	Banghoek	Villiers, J.J.S. de	
Feucht, J.A.	1843	Dordrecht	IV	Stilnbosch	Versfeld, dr J.	
Fontemel, P.		R.dam	III	Colesberg	Sluiter, D.	gedrost
Fontijn, J.H.		R.dam	I	Franshoek	Bauman, J.S.	wgns slechte behandeling naar J.R. Joubert, 1859
<i>Franx, Cath.</i>		Dnkrbroek	I	Grff-Rnt	Meintjes, J.J.	
Gardien, F. H.	1839	R.dam	I	Grff-Rnt	Noome, Mt.	later bij Muller en Olivier; naar OVS 1860
Gebhard, J.P.		Ede	III	Caledon	Roux, W.A.	
Geiger, A.F.	1841	A.dam	IV	Beaufort-W	Meintjes, H.A.	
Gellecum, E. van		A.dam	III	Kaapstad	Ludolf, R.J.	
Gerhard, D.		A.dam	II	Klapmuts	Jurgens, R.C.	
Gerrits, Jac.		Delft	III	Kaapstad	Daneel, B.R.H.	gedrost
Gerrits, A.E.		A.dam	V	Beaufort-W		
Gerritsen, W.		Nijmegen?	I	Beaufort-W	Spuy, C. v.d.	via Rooseboom; later bij J. Cowan
Gesselleen, J.G.van		A.dam	I	Paarl	Retief, P.R.	
Gesselleen, J.v.		A.dam	II	Paarl	Retief, J.	
Goedvolk, Abr.	1841	Delft	I	Grff-Rnt	Lieshing, wed	later firmant bakkerij
Gouzy, P.J.	1839	R.dam	I	Grff-Rnt	Hoffman, M.C.	
Graaff, D. de		Leiden	III	Grff-Rnt	Essex	bediende in boekhandel; later onderwijzer
Graaff, Corn. de	1845	Schiedam	IV	Kaapstad	Aspling, E.G.	+
<i>Groen, C.J.E.</i>		A.dam	III	d'Urban'	Bijl, W.A. vd	moeder in Frederiksoord
<i>Groen, W.Th.</i>		A.dam	III	Stilnbosch	dr Schröder	idem
<i>Groen, Kl. Lucr.</i>	1846	A.dam	III	Kaapstad	Wentzel, W.A.	idem
Groenemeijer, G.		A.dam	II	Beaufort-W	Jacobs, D.R.	
Groenemeijer, G.S.		A.dam	III	Kaapstad	Wet, J. de	
Groenendijk, A.	1844	Den Haag	IV	Kaapstad	Changuion, dr	
Groenendijk, H.	1842	Den Haag	IV	Kaapstad	idem	
Groeneveld, Corn.		R.dam	I	Grff-Rnt	Naudé, Jac. J.	belijd. 1859; gerepatr. 1863 op verzoek van zijn vader
Grondelle, D.v.		?	II	Kaapstad	Daneel, B.R.H.	betalend passagier; +
Groningen, H.v.		Haarlem	V	Hottentots Holland		
Groot, Theod. de		A.dam	III	Drakenstein	Cilliers, J.F.	
Groot, H.A. de		A.dam	III	idem	idem	
Groot, Jac.de		A.dam	III	Kaapstad	Watermeyer, F.G.	
<i>Haas, M. de</i>		Den Haag	V	Kaapstad		
Haas, F. de		Den Haag	III	Grff-Rnt		
Haast, J. de		R.dam	I	Grff-Rnt,b	Ziervogel, J.P.	
Halteren, J. van		R.dam	II	Nieuwland	Cloete R.zn, D.	op verzoek verplaatst naar O.M. Bergh, Kaapstad
Ham, F. v.d.	1842	Delft	I	Grff-Rnt,b	Ziervogel, C.B.	gedrost 1860
Ham, G. v.d.	1841	Delft	I	Grff-Rnt	Perry, C.F.	
Hammendorp, H.		R.dam	II	Stilnbosch	Korsten, P.	
Hammer, W.		Tubbergen	II	Kaapstad	Wicht, J.A.H.	gedrost
Hansen, D.C.Y.	1841	Delft	I	Grff-Rnt,b	Hartzenberg, A.	
*Hart, D. de		Enkhuizen	V	Kaapstad		
<i>Hartwich, Kl.</i>	1838	Delft	I	Kaapstad	Lichtwark, L.A.	+
Heebink, Jan	1844	A.dam	IV	Kaapstad	Zeederberg, R.A.	gedrost
Heege, Joh. ter	1843	A.dam	IV	Hottentots Holland	Morkel, H.J.	gerepatr.
Hees, W.Th.		A.dam	III	Stilnbosch	Liesching, C.F.	gerepatr.
<i>Hejdamus, C.F.</i>	1844	Haarlem	II	Rondebosch	Jurgens, J.T.	
<i>Heijsterborg, C.</i>	1847	A.dam	IV	Caledon	Roux, W.A.	geb. te Bussum
<i>Helders, Elisabeth.</i>	1840	R.dam	I	Kaapstad	Krijnauw, A.D.	getr.m. P.Spaarwater, 1863
Helders, Pieter		R.dam	I	Kaapstad	Vos, M.C.	gedrost en verplaatst
<i>Helders, Petr.D.</i>		R.dam	I	Kaapstad	Gie, G.C.	gerepatr.
Henke, P.		DenHelder	V	Beaufort-W		of Henkert?
*Henneman, P.F.	1845	A.dam	V	Paarl		onderwijzer. dorp naar hem genoemd
Herwaarde, N.A.		A.dam	III	Caledon	Theunissen, W.H.	
<i>Hessels, E.M.</i>		A.dam	II	Kaapstad	Brink, wed. P.M.	
Hessels, A.		A.dam	II	Kaapstad	Idem	
Heusden, P. van		A.dam	II	Kaapstad	Daneel, B.R.H.	gedrost
Heuvel, P.F.v.d.		A.dam	I	Malmesbury	Moorrees, J.W.	
<i>Heuvel, E.J. v.d.</i>		R.dam	I	Kampgrond	Stuckeris, J.W.	
Heuvel, L. v.d.		A.dam	II	Kaapstad	Hofmeyr sr, J.H.	
Hinderer, L.F.		A.dam	III	Kaapstad	Gaum, F.L.	gerepatr.
Hoedemaker, Herm.	1845	Twello	IV	Bottelary	Fischer, P.U.	geb.te Gouda
Hoekveld, W.J.		Utrecht	III	Grff-Rnt		
Hoelsel, G.L.		A.dam	I	Kaapstad	Brand, C.J.	gedrost

<u>Naam</u> <sup>1</sup>	<u>Geb.</u>	<u>Afkomst</u>	<u>Exp</u>	<u>Adres</u> <sup>2</sup>	<u>Baas</u>	<u>Bijzonderheden</u> <sup>3</sup>
Hoffmann, W.F.		A.dam	III	Wellington	Blake, R.	gerepatr.
Hofstede, M.		A.dam	II	Klapmuts	Cloete, P.A.	
Hohenkerk, F.W.	1845	A.dam	III	Kaapstad	Meintjes jr, J.J.	
Hohenkerk, W.F.	1843	A.dam	II	Kaapstad	Wessels, J.C.	verplaatst wgns wangedrag; gedrost
<i>Hollander, M.M.</i>		A.dam	II	Kaapstad	Hofmeyr, A.H.	
Hollander, C.F.		A.dam	III	Kaapstad	Hurlingh, A.J.	+
Hoogen, J.F.v.d.	1845	Delft	I	Grff-Rnt	Naudé, Jac.J.	vaak gedrost, later te Buffelshoek bij D. du Toit
Hoogen, H. v.d.	1843	Delft	I	Grff-Rnt	Ziervogel, J.F.	
Hoogen, H.J. v.d.	1840	Delft	I	Grff-Rnt	Watermeyer, G.	
*Hoogenhout, C.P.	1843	A.dam	III	Kaapstad	Truter, O.J.	onderwijzer
Hoomoedt, A.D.		A.dam	II	d'Urban	Bijl, W.A. vd	gedrost
Horstman, E.J.		A.dam	IV	Paarl		
Houdappel, J.P.F.		A.dam	III	Malmesbury	Beer, J.P.S. de	
Huijers, P.H.		R.dam	III	Grff-Rnt		
Huijzers, W.P.M.		Den Haag	III	Grff-Rnt		
Humme, H.		A.dam	I	Banghoek	Viliers, J.J.S. de	
Humme, A.		A.dam	II	Banghoek	idem	
Hutte, H.A.	1844	Zaandam	IV	Klapmuts	Villiers, J.N. de	
Jans, C.J.	1844	Den Haag	IV	Beaufort-W.	Erasmus, wed.	
Jansen, Joh.P.		R.dam	III	Grff-Rnt	Keytel	in Natal van baas gedrost
		(armhuis)				
<i>Jansen, Jacoba J.</i>		Idem	III	Grff-Rnt		bestal meesteres in Grff-Rnt
Jansen, Joh. N.	1846	A.dam	IV	Paardenberg	Mostert, J.A.	
<i>Jaspers, D.C.</i>		A.dam	V	Paarl		
Jaspers, J.H.		A.dam	V	Paarl		
Jaspers, E.		A.dam	V	Drakenstein		
Jens, A.	1840	Den Bosch	III	Grff-Rnt	dr Lelienfeld	later bij J.Cloete
<i>Jong, Aaltje de</i>	1842	R.dam	I	Grff-Rnt	dr Maasdorp	bij bakker de Gerth, 1860
<i>Jong, Neeltje de</i>	1838	R.dam	I	Grff-Rnt,b	Ziervogel, C.F.	
Jong, Piet de		R.dam	I	Grff-Rnt,b	Coetzee, R.	
<i>Jongh, Wilh. de</i>		Vlissingen	III	Grff-Rnt		
Jongh, J.J. de		Vlissingen	III	Grff-Rnt	Burger, S.J.	lof van Noome
<i>Jorissen, W.E.J.</i>	1844	Voorst	IV	Kaapstad	Hofmeyr jr, J.H.	geb. Buurmalsen; + 1860
Jostmeyer, M.W.		A.dam	III	George	Swemmer, F.A.	
Jovner, N.A.		A.dam	II	Tulbagh	Theron, C.J.F.	betalend passagier; later bij Stigling en Eckard te Malmesbury; daarna naar zijn vader (in Z.A, 1859)
Jovner, B.C.		A.dam	II	Tulbagh	Theron, C.J.F.	betalend passagier
Kamp, Joh. E.	1845	A.dam	IV	Stllnbosch	Reitz, wed. G.J.C.	vader in Z.A, 1861
<i>Kamp, Jul. E.</i>	1847	A.dam	IV	Beaufort-W	Frazer, A.	idem
Kappers, C.F.D.		A.dam	II	Kaapstad	Behr, G.H.	
Karstens, J.H.		Leiden	III	Platrivier	Meintjes	
Karstens, P.		Leiden	III	Platrivier	Meintjes	
Kegler, Corn.	1845	A.dam	IV	Klapmuts	Beyers, C.F.	wil repar.,1863
Keizer, F.H.	1840	A.dam	I	Somerset-W.	Malan, J.D.	
Kesteren, J. v.		R.dam	V	Paarl		
Ketting, Bart	1840	A.dam	I	Papendorp	Wahl, P.J.	gedrost 1858, ook van 2e baas, timmerman J.Wasserfal te Kaapstad, 1859
Kirchner, J.W.		A.dam	III	Klapmuts	Beyers, S.F.	ouders in Z.A, 1865
Kirchner, C.W.		A.dam	V	Klapmuts		idem
Klashorst, G.H.vd	1843	A.dam	IV	Beaufort-W	Frazer, A.	
Klein, L.W.	1841	Nijmegen	II	Groenpunt	Munnik, J.B.	baas was koopman
<i>Klein, A.M.</i>	1844	Nijmegen	II	Groenpunt	Idem	gerepatr.
<i>Kleinschmidt, J.M.</i>	1845	A.dam	II	Stllnbosch	Wege, J.	gekomen op ander schip, 1857; vermaand wgns omgang met kleurlingen, 1863
Knaap, A.J.	1844	Den Haag	IV	George	Wehmeyer, G.W.B.	
Knoflook, H.		A.dam	III	Stllnbosch	Coller, A.S. v	
Koe, Jac. de	1846	Maassluis	IV	Koeborg	Denyssen, J.	
Kohler, A.Th.		A.dam	III	Kaapstad	Wentzel, W.A.	bediende
*Koppeschaar, J.P.L.		Leiden	V	Beaufort-W		getr. met A.M.E. Jacques, 1874
Kortbeek, Herm.	1841	Utrecht	IV	Kaapstad	Staveren, J.M.K van	gedrost
<i>Kröber, A.M.</i>		A.dam	II	Groenpunt	Munnik, J.B.	
Krom, Herm.J.		A.dam	III	Paarl	Mostert, A.B.	stalknecht
Kroon, Pieter		R.dam	I	Grff-Rnt,b	Blerk, H.J.v	getr. m. M. de la Mar, 1861
Kroon, Jan	1840	R.dam	I	Grff-Rnt,b	Vorster, H.A.	
Kruys, Philipp.	1839	Delft	I	Grff-Rnt,b	Ziervogel, C.F.	getr. m. J.S. Nel,1867
Kruys, A.A. vd		A.dam	II	Paarl	Willems, P.C.	bediende
Kruys, W. vd	1845	A.dam	IV	Paarl	Theuissen, D.J.	bediende
Laaken, W.H. vd	1843	Leiden	IV	George	Wehmeyer, G.W.B.	
Landman, K.J.	1845	R.dam	IV	Joostenberg	Wessels, J.W.	geb. te Middelburg
Langendijk, P.		A.dam	V	Stllnbosch		
Launspach, Jan	1843	Delft	I	Grff-Rnt	Meintjes, B.A.	gedrost en veroordeeld,1859
<i>Leeuwen, J. v.</i>	1839	R.dam	I	Grff-Rnt	Meintjes, B.A.	getr. m. een Engelsman, 1861
Leeuwen, A.J. v.		R.dam	I	Grff-Rnt	Idem	
Leyster, J.C.	1839	Nijmegen	I	Wellington	Toit, A.F. du	
Lendeloo, Pieter	1845	A.dam	IV	Wynberg	Wet, J.F. de	
Lensing, H.A.		A.dam	II	Klapmuts	Mybrugh, P.A.	
Lensing, J.D.		A.dam	II	Kaapstad	Hofmeyr, A.H.	
Leurssen, Jan	1842	R.dam	I	Grff-Rnt	Swanepoel, J.	naar Port Elisabeth,1863
Licht, N.	1841	A.dam	IV	Kaapstad	Staveren, J.M.K. van	verplaatst

<u>Naam</u> <sup>1</sup>	<u>Geb.</u>	<u>Afkomst</u>	<u>Exp</u>	<u>Adres</u> <sup>2</sup>	<u>Baas</u>	<u>Bijzonderheden</u> <sup>3</sup>
Lighthart, N	1845	R.dam	IV	Koeberg	Spuy J.zn, S.J. v.d.	later te d'Urban; getr. met C.E. Lock, 1880
Lokkerbol, A.C.		R.dam	II	Calvinia	Hofmeyer, N.J.	
Lokkerbol, C.		R.dam	II	Calvinia	Idem	later bij A.J.Louw te Paarl, schoonvader van HofmeyerLosch, H.J.
		A.dam	V	Kaaps tad		
Lotgering, G.		A.dam	III	Bredasdorp	Hofmeyr J.zn J.A.	
Lureman, F.		R.dam	I	Grff-Rnt	Ziervogel,J.F.	
Mackay, P.J.		Den Haag	III	Grff-Rnt		lof van Noome
Mar, Maria de la	1839	R.dam	I	Grff-Rnt	dr Fehrzen	later bij H. van Blerk; verdacht van prostitutie; getr. met P. Kroon, 1861
Mar, Chrisje (F) de la Meer, P.A. vd		R.dam	I	Grff-Rnt,b	Vorster, H.A.	getr. met H. v.d Burgh,1861
		R.dam	III	Grff-Rnt	dr Fehrzen	bij Höhne, Kaapstad, 1861
		(armhuis)				
Meijer,J.W.S	1843	A.dam	II	Kaapstad	Hofmeijer H.J. zn, J.H	bij D.A. de Viliers te Paarl, 1863
Meijer, Govert	1840	A.dam	I	Kaapstad	Hofmeyr, J.J.	verplaatst wgnwangedrag
Meijerink, A. v.		Utrecht	III	Grff-Rnt		
Meijerink, E. v.		Utrecht	III	Grff-Rnt		
Mijnhart, P.		R.dam	V	Paarl		
Misdorp, W.		A.dam	II	Stllnbosch	Herold, W.J.	later bij J. Barry, Swellendam; zijn ouders in Z.A, 1860
Moelich, Joh. D.	1838	R.dam	I	Paarl	Retief,P.R.	later bij ds Du Toit, Wellington.
Moelich, A.		R.dam	I	Grff-Rnt	Meintjes, Joh.	
Moleveld, Joh.		Den Haag	IV	Malmesbury	Louw Jz, J.M.A.	
Montanus, A.C.	1844	Delft	I	Grff-Rnt,b	Blerk, J.B.v	
Mooy, P.E.		A.dam	II	Kaapstad	Ludolf, R.J.	betalend passagier
Mooijie, T.S.	1842	A.dam	IV	Paardenberg	Steyn jr, E.L.	
Mosler, E.D.		A.dam	II	Kaapstad	Driel, R.H.G. v	
Monnie, W.		A.dam	V	Beaufort-W		
Mourits, A.C.	1842	A.dam	IV	Klapmuts	Beyers, C.F.	
Mulder, Wilhelm		A.dam	III	Paarl	Hiebner, A.P.	'huis-en lijfbediende'
Mulder, Gust.C.		A.dam	III	Kaapstad	Wicht, J.A.H.	gedrost
Mullers, Joh. A.		A.dam	III	d'Urban	Biccard, W.	
Nasette, Ludov.	1843	A.dam	IV	Hottentots Holland	Morkel, D.J.	gedrost, 1862
Neef, C.C.C. de		R.dam	II	Kaapstad	Hofmeyer, H.J. zn, J.H.	
Nuhout, J.A.		A.dam	II	Paarl	Retief,,E.J.	
Nieuwenhuijs, D.	1843	A.dam	IV	Kaapstad	Lotz, G.A.W.	
Nieuwenhuijs, J.H	1845	A.dam	IV	Kaapstad	idem	
Nijhoff, J.		Utrecht	II	Klapmuts	Jurgens, R.C.	
Ockhuizen, H.		R.dam	II	Wellington	Cilliers, wed. P.	
Ooms, M.C.J.		R.dam	I	Grff-Rnt	Naudé, J.C.	gedrost naar OVS, 1859
Ooms,M.C (Mietje)		R.dam	I	Grff-Rnt	Grisbrook, C.H.	mocht niet anglicaans worden
Oort, W. van		Tuyl	II	Kaapstad	Redelinghuis, J.H.	gedrost en verplaatst
Oort, J.G. van		Tuyl	II	Kaapstad	idem	gedrost
Oort, Arie van		Tuyl	III	Victoria?	Krige, W.A.	
Oort, Hendrik van		Tuyl	III	Kaapstad	Bijl, P.G. vd	
Opentij, H.W.		A.dam	III	Worcester	Meintjes sr, J.J.	
Penderus, J.H.A.		A.dam	III	Klapmuts	Myburgh, P.D.	gedrost 1863
Penderus, H.H.	1844	A.dam	III	Klapmuts	idem	
Peppel, L. vd	1845	Utrecht	IV	Paarl	Malherbe, P.	
Perrison, Johanna	1842	Delft	I	Kaapstad	Gie, G.C.	+
Peyters, P.J.	1842	Den Haag	II	Kaapstad	Jurgens, M.	
Peyters, C.	1844	Den Haag	II	Kaapstad	Idem	
Pijgeren, J. van		Bleiswijk	III	Grff-Rnt		
Pitton, Gerhard		A.dam	III	Kaapstad	Hofmeyr sr, J.N.	
Plas, F. van der		A.dam	V	Beaufort-W		
Pluym, Gert	1843	A.dam	IV	Klapmuts	Cloete, D.R.A.	
Poget, Jan P.	1842	A.dam	IV	Drakenstein	Brink, L.J.	
Pop, Hub.	1843	R.dam	IV	Heidelberg	Fourie, L.J.	
Pruys, C.J.		R.dam	I	Grff-Rnt	Noome, Mt.	gedrost naar OVS, 1859
Raase, Petronella	1849	A.dam	IV	Kaapstad	Jurgens sr, M.	wil repar., 1865
Reimers, W.F.		R.dam	II	Klapmuts	Cloete, P.A.	gerepatr.
Reinierse, H.P.		R.dam	I	Grff-Rnt,b	Ziervogel, J.P.	
Reitsma, J.		A.dam	II	Beaufort-W.	Jacobs, J.	
Renderknecht, F.		Den Haag	III	Grff-Rnt		of Rinderknecht?
Reuling, H.		A.dam	I	Kaapstad	Ludolf, R.J.	Reuling, D.J.
		A.dam	I	Kaaps tad	Kock, S.de	
Rijninks, R.H.		A.dam	II	Paarl	Retief, J.D.	
*Rijst, D.M. v.d.		Utrecht	III	Grff-Rnt		getr. m. M.J. de Beer, 1866
Ring, J. de		A.dam	V	Kaapstad		+ 1860
Roeland, W.M.	1841	Den Haag	IV	Beaufort-W	Pienaar, J.P.	
Roeland, F.	1845	Den Haag	IV	Beaufort-W	Meiring, D.H.	
Roelwert, B.H.R.		Leiden	III	Grff-Rnt		
Roge, E.H.	1848	A.dam	IV	Kaapstad	Borchers, C.R.	
Rom, P.A.		R.dam	I			gedrost in Kaapstad
Rompelman, Gerard	1845	A.dam	IV	Stllnbosch	Mader, J.G.	
Ronday, M.P.		Almelo	II	Stllnbosch	Bosman, F.P.	gerepatr.
Roo, Mina de (W)		R.dam	I	Grff-Rnt	wed. Leeb	ongehuwde moeder (1859), verdacht van prostitutie

<u>Naam</u> <sup>1</sup>	<u>Geb.</u>	<u>Afkomst</u>	<u>Exp</u>	<u>Adres</u> <sup>2</sup>	<u>Baas</u>	<u>Bijzonderheden</u> <sup>3</sup>
Santen, C.J. van		R.dam	I	Grff-Rnt	Meyer, L.	gedrost nr Transvaal, 1860
Schaap, A.		R.dam	III	Grff-Rnt		
Schalé, H.		A.dam	III	Banghoek	Beyers, H.P.	
Schenk, L.	1843	R.dam	I	Grff-Rnt,b	Coetzee, R.	gerepatr. op verzoek van ouders, 1864
<i>Schiebaan, D.</i>		R.dam, (armhuis)	III	Grff-Rnt	H.v.Blerk	later bij Medway, dan bij Corporaal, K.H., 1861
Schonees, L.J.		?	II	Kaapstad	Wasserfal, J.	betalend passagier
<i>Scholte, M.C.</i>		A.dam	II	Kaapstad	Tesselaar, F.R.	
<i>Schram, M.J.</i>	1843	A.dam	IV	Kaapstad	Behr, G.H.	gerepatr.
<i>Schröder, E.</i>		R.dam	III	Grff-Rnt		
Schumie, C.A.	1840	Delft	I	Burgersdorp	Murray, ds John	later bij zadelmaker Rensburg; gedrost naar OVS, 1860
Schuur, D.van der		A.dam	II	Kaapstad	Deneys, wed. J.P.	later met de hertrouwde wed. verhuisd naar Drakenstein
<i>Schuur, M.van der</i>		A.dam	II	Kaapstad	Idem	idem
Siecker, H.C.	1844	A.dam	IV	Heidelberg	Krige, P.K.	bij timmerman Mangers, Swellendam, 1863
Smit, P. Alex.		A.dam	III	Stllnbosch	Hauptfleisch, J.W.	
Smit, P. Chrst.	1843	A.dam	IV	Paardenberg	Steyn, wed.E.L.	gerepatr.
Snijders, W.H.		A.dam	III	Wellington	Toit, A.E. du	
Spaarwater, P.		A.dam	I	Kaapstad	Krijnauw, A.D.	getr. m. E.Helders, 1863
Spek, W. v.d.	1844	Delft	III	Kaapstad	Beyers, J.H.	
Spierdijk, Jac.		R.dam	III	Kaapstad	Krijnouw, D.P.	gerepatr.
Spieringshoek, T.	1841	Gouda	IV	Paarl	Villiers, J.S. de	
Sprang, W.		R.dam	III	Grff-Rnt		
Stephenson, D.J.		R.dam	I	Grff-Rnt	Bouwer, P.F.	lof van Noome
<i>Stephenson, Cath.</i>	1839	R.dam	I	Grff-Rnt,b	Ziervogel, J.P	getr. m. John Ruth, 1858
Stephenson, K.J.		R.dam	I	Grff-Rnt	Somers, J.W.	
Stok, A.		R.dam (armhuis)	III	Grff-Rnt	Joubert	
Stok, J.		Idem	III	Grff-Rnt	idem	
Stokhuizen, J.L.	1844	Leiden	III	Grff-Rnt	wed. Fick	verplaatst naar Barker 1864, gerepatr., 1866
Stolk, C.	1839	Delft	I	Grff-Rnt	Meintjes, Joh.	gedrost nr George 1860, getr. met H.P.Logerenberg, 1862
*Stulting, Chr.	1843	Utrecht	IV	Paarl	Malherbe, G.J.	onderwijzer
Sijbersma, D.		A.dam	I	Paarl	Retief, P.R.	wgns slechte behandeling nr J.A. vd Bijl, Caledon, 1859
Tidjen, Barend	1843	A.dam	IV	Moddergat	Brakel, H.C.v	
<i>Temsfeld, C.B.</i>	1845	A.dam	IV	Kaapstad	Collier,C.	
Tukker, J.		Leiden	V	Beaufort-W		
Tijhuis, F.H.	1846	A.dam	IV	Kaapstad	Daneel, B.R.H.	later bij vd.Spuy, d'Urban; verplaatst nr Klapmuts wgns slechte behandeling
Uitenbogaardt, B.	1843	A.dam	IV	Wagenmakers vallei	Joubert Pz, J.A.	
Uitenbogaardt, I.	1841	A.dam	IV	idem	Idem	
Ulrich, J.L.		Nijmegen	III	Eerste Riv	Siddons, mw	gerepatr.
Valkenburg, G.		R.dam	I	Grff-Rnt	Naudé, J.C.	wgns diefstal 1 jaar gevangenisstraf, 1860
<i>Valkenburg, M.C</i>	1839	R.dam	I	Grff-Rnt	Noome, Mt	verplaatst nr Edw. Nathan 1859; getr. m. N.J.v.Druten
Velde, H. vd		A.dam	V	Stllnbosch		
Velde, N. vd		A.dam	II	Swellendam	Reineke, J.S.G.	
Verdoes, P.J.		Hattem	III	d'Urban	Bijl, W.A. vd	
Verdoes, Corn.	Utrecht	Hattem	III	d'Urban	idem	Verheem, J.J.
Verhoeff, Benj.		A.dam	III	Grff-Rnt		
<i>Vermeer, W.G.</i>	1843	Utrecht	IV	Kaapstad	Truter, J.A.	gedrost en verplaatst
<i>Vermeer, J.J.</i>	1846	Utrecht	IV	Beaufort-W	Villiers, D.G. de	
Verschoor, D.		R.dam	I	Hoogkraal	idem	
<i>Verschoor, M.E.</i>		R.dam	I	Grff-Rnt	Slabbert, L.A. Ziervogel, J.F.	later bij J. Baumann, verdacht van prostitutie; wil repar., 1860
*Versteeg, Joh.	1839	Delft	I	Grff-Rnt,b	Watermeijer, E.	stalknecht; onderwijzer te Cradock, 1860; getr. m. M.J. Allen, 1871
Vielen, K.P. van		R.dam	II	Klapmuts	Myburgh, P.D.	betalend passagier
Vliet, W.F. van		R.dam	III	Grff-Rnt		
Vries, H. de		A.dam	I	Kaapstad	Ludloff, R.J.	
Vries, W. de		A.dam	I	Kaapstad	idem	
Vries, J. de		A.dam	II	Kaapstad	idem	
Waarman, W.F.		A.dam	II	Klapmuts	Jurgens, R.C.	of Waaiman uit Arnhem?
Wal, G. van der	1841	Delft	I	Grff-Rnt	Hoffman, M.C.	
Wamstekker, C.H.		A.dam	I	Paarl	Grundeling, J.A.	getr. m. R. Dannhauser, 1880
Wamstekker, A.		A.dam	I	Wynberg	Leither, C.A.	
Wamstekker, W.J.		A.dam	V	Drakenstein		
Warneke, L.		A.dam	III	Paarl	Villiers, J.J. de	gerepatr.
Weisman, A.W.		A.dam	V	Wellington		
Weijtze, J.F.	1842	Den Haag	IV	Kaapstad	Daneel, B.R.H.	
<i>Weijtze, A.W.H</i>	1846	Den Haag	IV	Kaapstad	idem	
Wellerdieck, G.		Utrecht	III	Grff-Rnt		
Wenke, J.P.H.		A.dam	III	Rondebosch	Breda, A.J. v.	
Westdijk, J.H.		Utrecht	III	Grff-Rnt		
Wibbels, A.E.		A.dam	II	Kaapstad	Bösenberg,C.H.	baas was apotheker
Wijnstok, P.		A.dam	I	Kaapstad	Breda, D.G. v.	later bij C. Collier, Groenpunt
Wismeyer, D.J.	1844	Utrecht	IV	Paarl	Hiebner, J.D.	
Wolkers, J.H.	1841	A.dam	II	Kamprond	Stuckeris, J.W.	voerman, 1863

<u>Naam</u> <sup>1</sup>	<u>Geb.</u>	<u>Afkomst</u>	<u>Exp</u>	<u>Adres</u> <sup>2</sup>	<u>Baas</u>	<u>Bijzonderheden</u> <sup>3</sup>
Wolper, W.J.		A.dam	II	Kaapstad	Jurgens, J.	
Wopkes, F.K.	1844	A.dam	IV	Kampgrond	Stuckeris, J.W.	hiervoor bij J.P.H. vd Poel te Kaapstad; +
Wtenweerde, A.	1844	A.dam	IV	Heidelberg	Krige, P.K.	
<i>Wulven, L.C. van</i>	1849	R.dam	V	Kaapstad		

Kerk, zending en missie in Zuid-Afrika  
een kleine bibliografie<sup>1</sup>

Erik van den Bergh

Alvorens meer in detail een aantal genres en aspecten van de geschiedschrijving van kerk, zending en missie in Zuid-Afrika de revue te laten passeren is het van belang te wijzen op bibliografisch werk dat in Zuid-Afrika verricht wordt en op een aantal vaktijdschriften die voor de historiografie van Zuid-Afrika van belang zijn.

*Bibliografieën*

Unisa, de open universiteit in Pretoria, heeft de afgelopen jaren een groot aantal bibliografische publikaties verzorgd zowel op het gebied van de kerkgeschiedenis als op dat van de theologie in bredere zin. Tot de belangrijkste uitgaven behoren:

J.W. Hofmeyr, *A select bibliography of periodical articles on S.A. church history*, I, 1975-1989, (Unisa) Pretoria 1991 (305 blz.); J.W. Hofmeyr & K.E. Cross, *History of the Church in Southern Africa*, I, A select bibliography of published material to 1980, Pretoria 1986 (809 blz.), idem, II, A select bibliography of published material 1981-1985, Pretoria 1991 (129 blz.); C.F.A. Borchardt, J. Kilian, W.S. Vorster, *South African Theological Bibliography*, VII, (Unisa) Pretoria 1992 (425 blz.); J.W. Hofmeyr & J. Milliard, *History of the Church in South Africa: Guide to Information and Sources*, (Unisa) Pretoria 1990 (86 blz.). B.J. Liebenberg, K.W. Smith, S.B. Spies, *A Bibliography of South African History 1978-1989*, (Unisa) Pretoria 1992 (401 blz.).

*Vaktijdschriften*

Debatten en sterk uiteenlopende standpunten over de Zuidafrikaanse zendingsgeschiedenis kunnen snel getraceerd worden middels een zevental tijdschriften, waarin kerkhistorische onderwerpen regelmatig aan bod komen. Het zijn achtereenvolgens:

– *Studia Historiae Ecclesiasticae* (SHE); het verschijnt ieder halfjaar en wordt uitgegeven door de Church History Society of Southern Africa. Uit de rijke oogst van de afgelopen jaren kunnen worden genoemd: bijdragen over "The use of oral information" (G.C. Oosthuizen, H.J. Becken, J. Millard); "Onverantwoorde Kontekstuele Kerkgeskiedskrywing" (E. Brown); "The Churches and Political Rights for Blacks in South Africa" (L.D. Hulley); "Christian Mission and the South African Melting Pot in the Nineteenth Century" (T.R.H. Davenport), en "The Problem of Interpreting the History of Black Churches and Writing the History of Christianity in South Africa" (G.J. Pillay).<sup>2</sup>

– *Missionalia*; dit tijdschrift is een uitgave van de Southern African Missiological Society en verschijnt drie keer per jaar. Ieder nummer bevat naast oorspronkelijke bijdragen een groot aantal "Missiological Abstracts", in 1994 maar liefst 989. In augustus 1994 publiceerde dit blad een uitvoerig overzicht van alle "Missiological Theses accepted at South African Universities, 1968-1993".<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> De keuze van literatuur heeft in hoofdzaak betrekking op de periode vanaf 1990.

<sup>2</sup> *Studia Historiae Ecclesiasticae* Editor: Gerald J. Pillay en J.M. Vorster. Department of Church History, Unisa, Pretoria. Lid van de Editorial Board is W. van 't Spijker (Apeldoorn).

<sup>3</sup> *Missionalia* Journal of the South African Missiological Society. Editor: Prof. Dr J.N.J. Kritzinger. Lid van de International Advisory Board: Prof. dr Jan A.B. Jongeneel (Utrecht).



– *Journal of Theology for Southern Africa* is een kwartaalblad waarin ook met een zekere regelmaat bijdragen worden opgenomen die over de geschiedenis van zending en missie gaan. De jaargang 1994 bevatte o.m. artikelen over "Missionaries, Language and the Land" (L. de Kock) en bisschop Colenso (S. Ridge).<sup>4</sup>

– *Journal of Black Theology in South Africa* verschijnt in principe twee keer per jaar en bevat artikelen van sterk uiteenlopend niveau waarin het koloniale verleden en de bevrijdingsstrijd vanuit een zwart perspectief beschreven worden.<sup>5</sup>

– *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif* verschijnt ieder kwartaal en bevat regelmatig bijdragen over kerkhistorische thema's, waarbij een blank perspectief nog steeds overheersend is, al komt ook de "Kerkgeschiedskrywing en die inheemse Afrika-kerke" zo nu en dan aan bod.<sup>6</sup>

Van de historische vakbladen zijn voor de zendingsgeschiedenis vooral van belang:

– *The South African Historical Journal* wordt twee maal per jaar gepubliceerd door de South African Historical Society en is mede door de bibliografische bijdragen nogal omvangrijk. De afgelopen jaren heeft de London Missionary Society vrij veel aandacht gekregen (Karel Schoeman).<sup>7</sup>

– *Kronos* heeft als ondertitel "Journal of Cape History" en verschijnt nogal onregelmatig. Enkele behandelde thema's zijn: "Early Khoisan uses of Mission Christianity" (E. Elbourne); "Religion, Civic Status and Slavery from Dordt to the Trek" (R. Shell) en "The Shaping of Gender Relations in Mission Stations" (N. Tisani). Colin Bundy maakte voor *Kronos* een verslag van de grote conferentie over "People, Power & Culture – The History of Christianity in South Africa, 1792-1992", waarvan de bijdragen dit jaar in druk zullen verschijnen.<sup>8</sup>

#### (Auto)biografisch

"Luister mooi, die Here se genade rus tóg hier". Zo luidt de kop boven een recent artikel in het Zuidafrikaanse maandblad *Insig*.<sup>9</sup> Uitvoerig wordt beschreven hoezeer de eerste nederzetting van de hernhutterse zendelingen, *Genadendal* al eeuwen een bijzondere plaats inneemt in de Zuidafrikaanse geschiedenis. "Dit was nie net die eerste Khoi-nederzetting nie, maar na die afskaffing van slawerny ook 'n veilige hawe vir meer as duisend vrygemaakte slawe. Bykomend tot 'n ryke taal en kulturele erfenis, het die plek 'n lang tradisie van humanitêre pogings en politieke stryd". Met deze woorden maakte president Mandela begin 1995 duidelijk waarom zijn Kaapse ambtswoning voortaan niet langer Westbrooke maar Genadendal zou heten. De keuze voor deze naam is opmerkelijk en vormt een erbetoon aan een kleine plaats met een zeer lange zendingstraditie. Het dorp is namelijk in 1737 onder de naam Baviaanskloof gesticht door de Moravische zending Georg Schmidt, die een begin

<sup>4</sup> *Journal of Theology for Southern Africa* Editor: John W. de Gruchy. Department of Religious Studies. University of Cape Town.

<sup>5</sup> *Journal of Black Theology in South Africa* Editor: Takatso A. Mofokeng, contributing editor vanuit Nederland: Theo Witvliet (UvA).

<sup>6</sup> *Ned. Geref. Teologiese Tydskrif*. Red. Prof. Dr C.J. Wethmar, R.M. Britz, E. Brown. NG Kerk uitgewers, Kaapstad.

<sup>7</sup> *South African Historical Journal*. Editor-in-Chief: J.T. de Bruyn (Unisa). Uitgave: South African Historical Society.

<sup>8</sup> *Kronos*. Journal of Cape History/Tydskrif vir Kaaplandse Geskiedenis. Editor: Prof. Dr H.C. Bredekamp, Universiteit van Wes-Kaapland.

<sup>9</sup> Zelda Jongbloed, "Luister mooi, die Here se genade rus tóg hier", in: *Insig*, maart 1995, 16-18.

maakte met de kerstening van de Khoi. Al vrij snel kwam hij echter in conflict met de lokale kerkelijke autoriteiten en trok hij zich terug. Pas in 1792 kreeg zijn zendingsarbeid een vervolg met de komst van de drie Herrnhutters Marsveld, Schwinn en Kühnel. Van het boeiende dagboek dat zij bijhielden werd het eerste deel in 1992, twee eeuwen na hun komst, gepubliceerd. Het vervolg – waarin de politiek interessante periode vanaf 1795 wordt beschreven – zal naar verwachting in de loop van dit jaar verschijnen.<sup>10</sup>

Tot de *zendelingen* voor wie de laatste jaren aandacht is gevraagd behoren Mewes Jans Bakker, J.Th. van der Kemp en A.A. van der Lingen. Het dagboek en de brieven van de Friese zending Mewes Jans Bakker (1764-1824) zijn onlangs in druk verschenen. Hij beëindigde kort na zijn aankomst aan de Kaap in 1795 zijn zeemansloopbaan om zich vervolgens te wijden aan de bekering van slaven in Stellenbosch. De uitgave van zijn geschriften wordt voorafgegaan door een zeer uitvoerige inleiding.<sup>11</sup> De in 1994 overleden zendingsman dr I.H. Enklaar publiceerde verscheidene boeken en artikelen over Johannes Theodorus van der Kemp, die hij omschreef als de meest veelzijdig, begaafde, uitzonderlijke, belangwekkende en controversiële figuur in de geschiedenis van de Nederlandse zending.<sup>12</sup>

Het leven van deze kleurrijke figuur, die volgens zijn biograaf aanvankelijk nogal moeite had om de begeerte van zijn vlees en de hoogmoed van zijn hart in toom te houden, zal blijken een uitvoerige bespreking van Enklaars biografie in *The Journal of Modern African Studies* ongetwijfeld ook in de toekomst historici blijven boeien.<sup>13</sup>

Over de in 1821 overleden zendingsman Aart Antonij van der Lingen schreef de bekende Zuidafrikaanse schrijfster Elsa Joubert op basis van een grondige studie haar historische roman *Missionaris*.<sup>14</sup>

Een zeer *kritische* houding ten opzichte van de zending treffen we aan bij Jacob Haafner, een reislustig en markant heerschap wiens werk de afgelopen jaren opnieuw in de belangstelling kwam.<sup>15</sup>

---

<sup>10</sup> H.C. Bredekamp, A.B.L. Flegg, H.E.F. Plüddemann, *The Genadendal Diaries. Diaries of the Herrnhut Missionaries H. Marsveld, D. Schwinn and J.C. Kühnel*, Vol I. (1792-1794),

University of the Western Cape Institute for Historical Research, Bellville 1992, 291 blz.

<sup>11</sup> A.H. Huussen Jr en S.B.I. Veldkamp-Visser, *Dagboek en brieven van Mewes Jans Bakker (1726-1824): een Friese zending aan de zuidpunt van Afrika*, (SAI-reeks 1), Amsterdam 1991, 336 blz.

<sup>12</sup> Dr I.H. Enklaar, *De levensgeschiedenis van Johannes Theodorus van der Kemp (1747-1811) tot zijn aankomst aan de Kaap in 1799*, (H. Veenman en zonen) Wageningen 1972, 168 blz. In 1988 verscheen de volledige biografie: Ido H. Enklaar, *Life and work of Dr. J.Th. van der Kemp 1747-1811. Missionary pioneer and protagonist of racial equality in South Africa*, (A.A. Balkema) Cape Town/Rotterdam 1988, 234 blz.

<sup>13</sup> Elizabeth Elbourne, "Concerning Missionaries: the Case of Van der Kemp", in: *Journal of Modern African Studies*, 17 (1991) 1, blz. 153-164.

<sup>14</sup> Elsa Joubert, *Missionaris*, (Tafelberg) Kaapstad 1988, 321 blz.

<sup>15</sup> Een bescheiden portret van Haafner is opgenomen in de (aardige) uitgave *Uit menschlievendheid zoude ik barbaar kunnen worden. Reizen in Azië 1770-*

Zowel het eerste deel van zijn verzamelde geschriften dat in 1992 door de Linschoten-vereeniging werd uitgebracht als zijn – in het vorige nummer van dit *Documentatieblad* besproken – Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelingsgenootschappen vormen zeer onderhoudende lectuur.<sup>16</sup>

Een tot nu toe ten onrechte verwaarloosde thematiek wordt gevormd door de *geloofsbeleving van vrouwen*. Hoewel noodgedwongen wat fragmentarisch van opzet voorziet *The piety of Afrikaans women* in deze lacune.<sup>17</sup> Vooral gebaseerd op dagboeken en brieven vanaf de 18e eeuw probeert Landman haar 'foremothers' story' te reconstrueren.

#### *Geschiedenis van kerk en zending*

Een nieuw perspectief op de geschiedenis van zending en kolonialisme komt tot uitdrukking in een bescheiden, maar helder boekje van Willem Saayman, *Christian Mission in South Africa*, waarbij hij zich baseert op het mede door J. Verkuyl ontwikkelde concept van de *missio politica oecumenica*.<sup>18</sup> Saayman is ook – samen met zijn Unisa kollega's Botha, Kritzinger en Maluleke – verantwoordelijk voor de samenstelling van "Churches in Mission: South Africa", een themanummer van de *International Review of Mission*, dat verscheen ter gelegenheid van de eerste vergadering van het Centraal Comité van de Wereldraad van Kerken in Johannesburg (januari 1994).<sup>19</sup>

Mooi uitgevoerd is de publikatie *Mission Settlements in South Africa*, waarin naast veel illustraties en kaarten een regionaal geordend overzicht van de missieposten wordt geboden.<sup>20</sup>

In *Een liggaam, baie leden* schetsen D. Crafford en G. Gous vanuit een blank Nederduits Gereformeerd perspectief "Die Kerk se ekumeniese roeping wêreldwijd en in Suid-Afrika".<sup>21</sup>

---

1830, Schrijversprentenboek 32, (Veen) Amsterdam 1992, 167 blz.

<sup>16</sup> *De werken van Jacob Haafner, deel I*, bezorgd door J.A. de Moor en P.G.E.I.J. van der Velde, (Linschoten-Vereeniging deel LVXIC, Amsterdam 1992, 368 blz.; Jacob Haafner, *Verhandeling over het nut der zendelingen en zendelingsgenootschappen. Een kritiek op zending en kolonialisme*, bezorgd en van een inleiding voorzien door J.A. de Moor en P.G.E.I.J. van der Velde, (Verloren) Hilversum 1993, 158 blz.

<sup>17</sup> Christina Landman, *The piety of Afrikaans women, Diaries of guilt*, (Unisa) Pretoria 1994, 119 blz.

<sup>18</sup> Willem Saayman, *Christian Mission in South Africa. Political and Ecumenical*, (University of South Africa) Pretoria 1991, 128 blz.

<sup>19</sup> "Churches in Mission: South Africa", in: *International Review of Mission*, Vol. LXXXIII no 328, January 1994, 218 blz.

<sup>20</sup> D. Japha, V. Japha, L. le Grange, F. Todeschini, *Mission settlements in South Africa. A Report on their Historical Background and Prospects for Conservation*, (University of Cape Town for the Department of Environment Affairs) Kaapstad 1993, 97 blz.

<sup>21</sup> Dionne Crafford en Gustav Gous, *Die kerk se ekumeniese roeping wêreldwijd en in Suid-Afrika*, (Verba Vitae) Pretoria 1993, 497 blz.

*Overzichtswerken* waarin geprobeerd wordt om de Zuidafrikaanse kerkgeschiedenis integraal te behandelen zijn er nauwelijks. Ook in dit opzicht heeft apartheid zijn sporen nagelaten. Een knappe uitzondering wordt gevormd door D. Chidesters' *Religions of South Africa*, waarin erg veel literatuur verwerkt is.<sup>22</sup> Een interessante poging om tot een gezamenlijke aanpak te komen is ondernomen door elf historici – verbonden aan zeven verschillende Zuidafrikaanse universiteiten – in *A History of Christianity in South Africa*. Tot de auteurs behoren de hoogleraren J.C. Adonis, J.R. Cochrane, J.W. Hofmeyr en G.J. Pillay. In een kritische bespreking in *Missionalia* somt T.S. Maluleke fundamentele bezwaren op tegen de gekozen opzet en een deel van de konklusies: "This volume is the widest compilation of historical information on aspects of the growth of Christianity in South Africa into a single volume to date. Therein lies its value. It is however, historiographically unimaginative and badly out of tune with most current historiographical, theological and even political developments in South Africa".<sup>23</sup>

Eveneens vooral voor onderwijsdoeleinden bestemd lijkt *History of the Church in South Africa. A Document and Source Book*. In deze uitgave worden rond 95 thema's en personen belangrijke kerkhistorische documenten in hun oorspronkelijke taal (Nederlands, Afrikaans of Engels) gepubliceerd, waarbij de oudste teksten teruggaan tot vóór 1652.<sup>24</sup>

#### *Zending in een breder kader*

Wie de context van de Zuidafrikaanse zendingsgeschiedenis vanuit een wat ruimer kader wil bezien kan terecht bij historici, theologen en cultuurspecialisten. De meest gedegen historische studie over de wortels van de Afrikaner theologie is J.N. Gerstner's *The Thousand Generation Covenant. (Dutch Reformed Covenant Theology and Group Identity in Colonial South Africa, 1652-1814)*.<sup>25</sup> In een zeer lovende bespreking in de *Journal of Theology for Southern Africa* omschreef John W. de Gruchy deze studie als "the first which has explored in such detail and depth the theological intricacies of Calvinism which prevailed at the Cape during the first century and a half of colonial settlement, and moreover, demonstrated the various ways in which it affected the values and social actions of the Afrikaner settlers".<sup>26</sup> De in Leiden werkzame historicus Robert Ross geniet een internationale reputatie als kenner van de Zuidafrikaanse geschiedenis. In *Beyond the Pale* bundelde hij elf essays over de koloniale tijd in Zuid-Afrika. Veel teksten hebben betrekking op economische en juridische ontwikkelingen, andere artikelen gaan over de oorsprong van "die blanke baasskap" en "The Rise of

<sup>22</sup> David Chidester, *Religions of South Africa*, (Routledge) London/New York 1992, 286 blz.

<sup>23</sup> Tinyiko Sam Maluleke (Unisa) over: J.W. Hofmeyr & G.J. Pillay, *A History of Christianity in South Africa*, Vol 1, in: *Missionalia* 22 (1994) 1, blz 74-75.

<sup>24</sup> J.W. Hofmeyr, J.A. Millard, C.J.J. Froneman, *History of the Church in South Africa. A Document and Source Book*, (University of South Africa) Pretoria 1991, 436 blz.

<sup>25</sup> Jonathan Neil Gerstner, *The Thousand Generation Covenant. Dutch Reformed Covenant Theology and Group Identity in Colonial South Africa, 1652-1814*, (E.J. Brill) Leiden 1991, 280 blz.

<sup>26</sup> John W. de Gruchy (UCT) over J.N. Gerstner, *The Thousand Generation Covenant*. in: *Journal of Theology for Southern Africa*, Juni 1992, blz 75-76.

Afrikaner Calvinism".<sup>27</sup>

Voor het historisch en theologisch debat over racisme is de studie van Dr J.M. van der Linde *Over Noach met zijn zonen* van belang. In dit boekje wordt de Cham-ideologie en de leugens tegen Cham tot vandaag onderzocht, waarbij een hoofdstuk gewijd is aan Cham in de tijd van de ontdekkingsreizen, westerse zending/missie en het kolonialisme.<sup>28</sup>

Bescheiden van omvang, maar nuttig als handreiking voor wie nieuwe wegen zoekt om de zendingsgeschiedenis vanuit een minder westers perspectief te beschrijven is *A New Look at Christianity in Africa*, waarin enkele artikelen van dr Gerdien Verstraelen-Gilhuis na haar overlijden in 1989 met zorg werden gebundeld.<sup>29</sup>

Inleidingen over het thema "inculturatie" werden door het Katholiek Studiecentrum in Nijmegen gepubliceerd in het boekje *In elkaars spiegel, Westers christendom in Afrika*. Naast zes bijdragen van Nederlandse deskundigen – zoals Jan Heijke, Gerrit Huizer en Wiel Eggen – is van de in Leiden en Kaapstad docerende Zuidafrikaanse kultuurexpert Vernon February een interessante tekst over Afrikaanse literatuur en het christendom opgenomen, waarin auteurs uit zuidelijk Afrika centraal staan. February besluit zijn artikel met een kort gedicht van Adam Small:

Taal is Woord en na sy aard  
'n skerp tweesnydende swaard  
– of hoe anders sou die  
woordeboek wil hê  
wanneer ons kerker sê  
dat ons eers kerk moet sê<sup>30</sup>

#### *Zuidafrikaanse kerken nu*

Tot de aardigste boeken die de afgelopen jaren over religieuze normen en waarden in Zuid-Afrika werden uitgebracht behoort *The Spirit of Hope* van de zeer actieve Kaapse hoogleraar Charles Villa-Vicencio. In deze bundel zijn portretten opgenomen van zeer uiteenlopende, veelal kleurrijke Zuidafrikanen die zich tegen apartheid hebben verzet. Aan de teksten liggen uitvoerige gesprekken met de betrokkenen – o.m. Mandela, Hani, Slovo, Tutu en Naudé – ten grondslag. De grote invloed van zending, missie en kerk op het leven van veel anti-apartheidsstrijders wordt door veel

---

<sup>27</sup> Robert Ross, *Beyond the Pale. Essays on the History of Colonial South Africa*, (Wesleyan University Press) Published by University Press of New England. Hanover and London 1993, 270 blz.

<sup>28</sup> Dr Jan M. van der Linde, *Over Noach en zijn zonen. De Cham-ideologie en de leugens tegen Cham tot vandaag*, (IIMO Research Publication 33) Utrecht/Leiden 1993, 160 blz.

<sup>29</sup> Dr Gerdien Verstraelen-Gilhuis, *A New Look at Christianity in Africa. Essays on Apartheid, African Education and a New History*, Edited and introduced by Prof. Frans J. Verstraelen. Mambo Occasional Papers – Missio Pastoral Series No 22, (Mambo Press) Gweru (Zimbabwe) 1992, 109 blz.

<sup>30</sup> Joos van Vugt (red), *In elkaars spiegel. Westers christendom in Afrika*. Met bijdragen van Jan Heijke, Gerrit Huizer, Wiel Eggen, Francien van Driel, Jan Voshaar, Vernon February en Joos van Vugt, (Katholiek Studiecentrum) Nijmegen 1993, 248 blz.

geïnterviewden nadrukkelijk verwoord.<sup>31</sup>

Een veelzijdig overzicht van kerkelijk en theologisch denken en doen in het nieuwe Zuid-Afrika is te vinden in een themanummer van *Rondom het Woord* dat in maart 1994 werd uitgegeven onder de titel: We hebben hier alles om het prachtig te maken. De meeste bijdragen zijn bewerkingen van radiointerviews met o.a. dr C.F. Beyers Naudé, dr Takatso Mofokeng, dr Albert Nolan en prof. Johan Heyns.<sup>32</sup>

Nieuwe literatuur over kerk en theologie in een veranderend Zuid-Afrika wordt vermeld in een recent nummer van *Exchange, Journal of Missiological and Ecumenical Research*.<sup>33</sup>

#### *Het Nederlands aandeel*

Er is geen aanleiding om Nederlandse historici te beschuldigen van overdreven veel aandacht voor Zuid-Afrika. Wie bijvoorbeeld de meest recente *Current Annotated Bibliography of Dutch Expansion Studies* ter hand neemt zal ontdekken dat er van de 298 beschreven publikaties slechts tien over Afrika gaan. Welgeteld twee titels hebben betrekking op Zuid-Afrika.<sup>34</sup> Ook prof. dr H.L. Wesseling – die in zijn zeer leesbare *Verdeel en heers* (over de deling van Afrika 1880-1914) een uitvoerig hoofdstuk over Zuid-Afrika opnam<sup>35</sup> – ziet geen noodzaak om nader op Zuid-Afrika in te gaan in een overzichtsartikel over "Overseas History in the Netherlands after the Second World War".<sup>36</sup> Ook waar enige aandacht voor de Nederlandse betrokkenheid bij Zuid-Afrika onvermijdelijk lijkt, is deze soms wel erg minimaal. In het omvangrijke, onlangs verschenen overzichtswerk van dr J. van Goor, *De Nederlandse Koloniën*, dat handelt over de geschiedenis van de Nederlandse expansie, komt Zuid-Afrika er wel erg bekaaid af. Kaap de Goede Hoop krijgt drie van de in totaal 400 beschikbare pagina's. In de bijlagen is, anders dan voor Nederlands-Indië, Suriname, Curaçao, St. Eustatius en de Nederlandse Antillen zelfs geen lijst opgenomen met de namen van Jan van Riebeeck en zijn

---

<sup>31</sup> Charles Villa-Vicencio, *The Spirit of Hope. Conversations on Politics, Religion and Values*, (Skotaville Publishers) Johannesburg 1993, 285 blz.

<sup>32</sup> "We hebben hier alles om het prachtig te maken. Kerk en theologie in Zuid-Afrika", in: *Rondom het Woord. Theologische radioleergang NCRV*, 36 (1994) 1, 104 blz.

<sup>33</sup> Erik van den Bergh, "Between Resistance and Reconciliation: A Bibliographic essay on Church and Theology in a changing South Africa", in: *Exchange*, 23 (1994) 3, blz 252-269.

<sup>34</sup> "Current Annotated Bibliography of Dutch Expansion Studies", compiled by Victor Enthoven, in: *Itinerario, European Journal of Overseas History*, XVII (1993) 3/4, Leiden 1994, 111 blz.

<sup>35</sup> H.L. Wesseling, *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914*, (Bert Bakker) Amsterdam 1991, 521 blz.

<sup>36</sup> H.L. Wesseling, "Overseas History in the Netherlands after the Second World War", in: *Itinerario. European Journal of Overseas History*, XVIII (1994) 2, blz 97-115.

opvolgers, zoals ook Zuid-Afrika in het register ontbreekt.<sup>37</sup>

Voorzover Nederlandse historici zich gebogen hebben over vragen met betrekking tot Zuid-Afrika gebeurde dit vooral waar de thematiek relevant was voor de Nederlandse politieke geschiedenis, zoals in het (fraaie) proefschrift van C.A.J. van Koppen over Abraham Kuyper en Zuid-Afrika.<sup>38</sup> Over de historische banden tussen de Nederlandse en de Zuidafrikaanse kerken is de afgelopen jaren in ons land evenmin veel gepubliceerd. Een overzichtsartikel over deze bijzondere relatie verscheen onder de titel "De Heere ziet op zulke dingen", een citaat uit een brief waarin Abraham Kuyper zijn frustraties aan Paul Kruger voorlegt.<sup>39</sup>

#### *Nederlands koloniaal verleden door andere ogen*

Allison Blakely is hoogleraar Europese en vergelijkende geschiedenis aan de Howard University. In zijn *Blacks in the Dutch World, The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society* heeft hij een zeer grote hoeveelheid sporen verzameld van beelden en beschrijvingen van zwarten in de Nederlandse cultuur. De waarde van zijn studie, waarin ook een hoofdstuk is opgenomen over "Blacks and Dutch Religious Traditions", ligt vooral in het verzamelde materiaal dat niet eerder in deze mate bijeengebracht werd, dan in de verklaringen die Blakely biedt. Helaas zijn de talrijke illustraties allerm minst optimaal afgedrukt.<sup>40</sup> Gedeeltelijk over dezelfde materie gaat de eveneens rijk geïllustreerde uitgave *Wit over zwart, Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*. Deze studie van Jan Nederveen Pieterse kent hoofdstukken over o.a. missie en zending, kolonialisme en populaire cultuur alsook over apartheid in beeld.<sup>41</sup>

Studie van de Nederlandse koloniale invloed op de Zuidafrikaanse samenleving is vanzelfsprekend een essentieel terrein voor Zuidafrikaanse historici. R.C. de Jong publiceerde in het Nijmeegs historisch tijdschrift *Ex Tempore* een beknopt overzicht met betrekking tot de beoefening van de Nederlandse geschiedenis in Zuid-Afrika dat tamelijk relativerend van aard is.<sup>42</sup> Een handzaam en

---

<sup>37</sup> J. van Goor, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975*, (SDU Uitgeverij) Den Haag z.j. [1994], 400 blz.

<sup>38</sup> Chris A.J. van Koppen, *De Geuzen van de Negentiende Eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika*, (Inmerc bv) Wormer 1992, 320 blz.

<sup>39</sup> Erik van den Bergh, "'De Heere ziet op zulke dingen'. Nederlandse kerken en Zuid-Afrika", in: Carry van Lakerveld (red), *Nederland tegen apartheid*, (SDU uitgeverij/ Amsterdams Historisch Museum) Den Haag/Amsterdam 1994, blz 117-132.

<sup>40</sup> Allison Blakely, *Blacks in the Dutch World. The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society*, (Indiana University Press) Bloomington and Indianapolis 1993, 327 blz.

<sup>41</sup> Jan Nederveen Pieterse, *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*, (Koninklijk Instituut voor de Tropen, Stichting Cosmic Illusion Productions, Novib) Amsterdam/Den Haag 1990, 259 blz.

<sup>42</sup> R.C. de Jong, "De beoefening van de Nederlandse geschiedenis in Zuid-Afrika. Nederlands verleden in buitenlandse handen", in: *Ex Tempore. Historisch tijdschrift*, KU Nijmegen, 9 (1990) 3, blz. 299-313.

nuttig overzicht over historiografische veranderingen in Zuid-Afrika, met nadruk op de twintigste eeuw, is te vinden in Nigel Worden, *The Making of Modern South Africa, Conquest, Segregation and Apartheid*.<sup>43</sup>

In *The Atlas of Apartheid* is onder meer een hoofdstuk opgenomen waarin de invloed van het koloniale verleden op het hedendaagse Zuid-Afrika zichtbaar wordt gemaakt.<sup>44</sup>

Voor bestudering van de rol die Nederlanders in de recente Zuidafrikaanse geschiedenis hebben gespeeld is *Nederlanders in Transvaal 1850-1950* van groot belang. De auteur, Jan Ploeger, overleed kort voor de publikatie van deze uitgave. In het boek is veel elementaire informatie verwerkt over de 26000 Nederlandse immigranten die zich in de tweede helft van de vorige en de eerste helft van deze eeuw in Zuid-Afrika vestigden. Van 685 rolspeleers zijn biodata opgenomen. Onder hen zijn tamelijk veel predikanten, die een krachtige rol hebben gespeeld bij menige kerkstichting en scheuring.<sup>45</sup>

Een bijzondere studie van geheel andere aard tenslotte is de bundel *Pages From Cape Muslim History* waarin een andere vorm van minder vrijwillige immigratie wordt behandeld. Vooral het eerste hoofdstuk (The early Cape Muslims: Victims of European colonising activities in Asia and Africa) is ook van belang voor wie zich een beeld wil vormen van het Nederlands koloniaal verleden.<sup>46</sup>

---

<sup>43</sup> Nigel Worden, *The Making of Modern South Africa. Conquest, Segregation and Apartheid*, Historical Association Studies, (Blackwell) Oxford UK & Cambridge USA 1994, 166 blz.

<sup>44</sup> A.J. Christopher, *The Atlas of Apartheid*, (Witwatersrand University Press/Routledge) London/New York 1994, 212 blz.

<sup>45</sup> Jan Ploeger, *Nederlanders in Transvaal 1850-1950*, (J.L. van Schaik) z.p. 1994, 180 blz.

<sup>46</sup> Yusuf da Costa & Achmat Davids, *Pages From Cape Muslim History*, (Shuter & Shooter Ltd.) Pietermaritzburg 1994, 182 blz.



## Mededelingen

Het project 'Zendingsorganisaties en hun archieven in Nederland, 1793-heden'

Margaretha H. Dirkzwager

### *De reden voor dit projekt*

De laatste decennia is de belangstelling voor zendings- (en missie-) archieven als bron van geschiedschrijving groeiende, niet alleen bij zendings- of kerkhistorici in Nederland en historici uit (de kerken in) de vroegere zendingsgebieden, maar ook bij onderzoekers uit andere wetenschappen: vaderlandse of koloniale geschiedenis, antropologie en taalwetenschap. Er is dan ook groeiende behoefte aan toegang tot de, deels zeer verspreid liggende, zendingsarchieven, archieven van organisaties en ook van personen.

In de protestantse wereld van Nederland zijn in het verleden vanuit zeer veel verschillende organisaties activiteiten ontplooid in verband met de uitwendige zending. Ik heb de namen van rond de 400 organisaties opgespoord. Van die organisaties zijn enkele zeer bekend: de 'zendingsafdelingen' van de grote kerken, en de grotere zendingscorporaties. De archieven daarvan zijn dan ook gemakkelijk te traceren.

Maar bij historisch onderzoek stuit men ook op kleinere comité's, fondsen, stichtingen en verenigingen. Het probleem bij deze wat minder bekende organisaties is, dat ze vaak geen eigen kantoor hadden, en dat de archieven dan waarschijnlijk bij de secretaris thuis werden bewaard. Als zo'n organisatie intussen opgeheven is, zijn die archieven vaak moeilijk terug te vinden; ze zijn soms verloren gegaan, of misschien in het archief van de plaatselijke kerk terecht gekomen, of gedeponneerd in het archief van de zendingsorganisatie van een kerkgenootschap.

In mijn dagelijks werk als bibliothecaris van het Hendrik Kraemer Instituut en als archivaris van de Raad voor de Zending der Nederlandse Hervormde Kerk krijg ik dikwijls verzoeken om informatie binnen die andere zendingsorganisaties of hun zendelingen betreffen. Het is dan niet altijd direct te achterhalen naar welke organisatie de klant verwezen moet worden, of waar het archief van die organisatie bewaard wordt. Zo ontstond in de praktijk de behoefte aan een gids van zendingsarchieven.

Enkele voorbeelden van het soort organisaties waarnaar de laatste tijd gevraagd werd: de Ermelo-zending, het China-Comité, de Vereniging 'Het Christelijk Nationaal Zendingsfeest', de Salatiga-zending, de Indische Kerk, de Christelijke Schoolvereniging van West-Java, de Zendingsluchtvaartvereniging, het Comité Zendingsfilm.

Er is bij onderzoekers behoefte aan twee soorten informatie:

- a. de juiste organisatie te vinden, die bijvoorbeeld in een bepaald land actief geweest is, een bepaalde persoon als zendeling in dienst heeft gehad, of een bepaalde werksoort heeft uitgevoerd;
- b. de bewaarplaats van het archief van zo'n organisatie te vinden. Grotere organisaties plegen hun archieven in eigen beheer te houden of bij een overheidsarchief in bewaring te geven; kleinere organisaties zijn 'overal en nergens' terecht gekomen, niet het minst bij particulieren thuis.

De kennis betreffende organisaties en de bewaarplaats van hun archieven is nu nog verspreid over veel verschillende personen; het is nodig, die samen te brengen in één boek.

De tot nu toe ter beschikking staande informatiebronnen zijn:

- enkele verwante' archiefgidsen, o.a. "Sources of the History of Asia and Oceania in the Netherlands", 1983, door Frits G.P. Jaquet;<sup>1</sup>

---

1 Frits G.P. Jaquet, *Sources of the history of Asia and Oceania in the Netherlands, II, Sources 1796-1949* (München 1983).

– het Centraal Register van Particuliere Archieven te Den Haag.<sup>2</sup>  
Beide vertonen echter grote lacunes. Het eerste bestrijkt bovendien slechts Zuidoost-Azië, en het tweede is niet in boekvorm beschikbaar: het is een set kaartenbakken.

Hoewel ik in de loop der jaren al eens het een en ander had genoteerd over de bewaarplaats van allerlei archieven, leek het niet verantwoord om binnen mijn bestaande part-time functie teveel tijd uit te trekken voor werk dat niet direkt met ons archief zelf te maken heeft.

Toen echter de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken zou worden opgericht, leek die precies het kader, waarbinnen een gids van zendingsarchieven kon worden samengesteld. Ik heb toen een projectvoorstel ingediend, heb mezelf aangeboden als uitvoerder, en dat heeft een positieve reactie opgeleverd. Er is een begeleidingscommissie gevormd, en het project verkeert in de fase van subsidieaanvragen.

Dit wat betreft de voorgeschiedenis tot op heden.

#### *Enkele definities*

Zending hebben wij gedefinieerd als 'evangelieverkondiging aan niet-christenen'. Uitwendige zending dus. En uit protestants-christelijke kring.

Uitwendige zending vond en vindt voornamelijk overzee plaats. Er zijn echter twee uitzonderingen:

- uitwendige zending in Nederland, bijv. onder joden, moslims, chinezen en ander niet-christenen;
- zendingsactiviteiten gericht op andere landen van Europa. We hebben nog even stilgestaan bij de vraag, of dit wel uitwendige zending is, omdat die niet altijd strikt onder niet-christenen plaatsvond. Enkele voorbeelden zijn het Russisch Zendingsgenootschap, en de Vereniging het Evangelie in Spanje. Het blijken echter relatief weinig organisaties te zijn, en we hebben besloten die ook op te nemen.

Uit praktische overwegingen is besloten, uit te gaan van een lijst van zendingsorganisaties. Een alternatief zou zijn, overal te gaan zoeken naar 'materialen over de zending', maar dan is het einde zoek.

De term 'zendingsorganisatie' wordt ruim genomen. Dit betreft dan zowel de soort organisatie, en het doel, als de levensbeschouwelijke richting. Alleen moet de vestigingsplaats binnen Nederland liggen, en hebben wij de periode beperkt tot die vanaf 1793-heden. In 1793 is de eerste zendingsorganisatie nieuwe-stijl in Nederland opgericht: het Zeister Zendingsgenootschap.

Deze organisaties hanteerden verschillende werkvormen. Seton en Nash beperken zich in hun lijst van zendingsarchieven in Engeland<sup>3</sup> tot uitzendende instanties, maar wij nemen het ruimer, en dan zijn de werkvormen o.a.:

- het uitzenden van zendingswerkers van allerlei vakgebied, en rechtstreekse ondersteuning van het werk van gemeenten en kerken overzee;
- medewerking op plaatselijk niveau: plaatselijke afdelingen en commissies die een uitzendende instantie geldelijk ondersteunen zonder er deel van uit te maken, en die vaak ook rechtstreeks contact hebben met zendingsgebieden;
- samenwerking tussen zendingsorganisaties (overkoepelende organen, bijv. zendingsraden)
- propaganda voor de 'zendingszaak' (bijv. comité's voor de zendingsfilm, zendingsstudiekringen, geldwervende comité's, comité's voor zendingsfeesten);

---

<sup>2</sup> Centraal Register van Particuliere Archieven, Prins Willem Alexanderhof 20, 2595 BE 's-Gravenhage, tel.070-3315543.

<sup>3</sup> A Preliminary Guide to the Archives of British Missionary Societies, by Rosemary Seton en Emily Nash, 1992.

- praktische ondersteuning (bijv. kostscholen voor kinderen van zendingen, een inkoopbureau, het zendingspensioenfonds);  
etc.

### *Vorm van publikatie*

Het doel van het project is een gids, in boekvorm, van zendingsorganisaties en hun archieven in Nederland. Als voorbeeld hebben verscheidene bibliotheekgidsen gediend, maar vooral twee gidsen van archieven: de engelse gids van zendingsarchieven van Seton en Nash, en het genoemde boek van Jaquet, waarin ook enkele zendingsarchieven zijn opgenomen, o.a. 'Oegstgeest' en 'Leusden'.

De gids zal bestaan uit de volgende onderdelen:

1. Inleiding en opzet.
2. Korte lijst van organisaties (inhoudsopgave).
3. Beschrijvingen per organisatie, inhoudende een korte beschrijving van de organisatie, de bewaarplaats van het archief en de inhoud van het archief zelf. Er wordt naar gestreefd, de informatie over de organisatie zelf en haar werkterrein zó volledig te maken, dat de beschrijving van het archief relatief summier kan blijven. Het is niet de bedoeling, grote stukken van de inventarissen over te schrijven. Per organisatie komt dat neer op ongeveer 1½ pagina, getikt op A4-formaat.

In de beschrijving per organisatie worden de volgende gegevens opgenomen:

- Naam, vestigingsplaats, jaar van oprichting (en eventueel opheffing), organisaties waaruit de betreffende organisatie is voortgekomen, organisaties waarmee zij gefuseerd is of waarin zij opgegaan is, alternatieve benamingen (bijv. een populaire naam);
  - Soort organisatie (bijv. vereniging, stichting, comité) met afdelingen/commissies etc., affiliaties, doelstelling (uit de statuten), soort werk, plaatsen/regio's/landen waarin de organisatie gewerkt heeft, en een 'vrije' rubriek over activiteiten en korte chronologie;
  - Voornaamste publikaties (incl. tijdschriften) en vindplaats daarvan, gepubliceerde bronnen voor de geschiedenis van de organisatie;
  - Bewaarplaats van het archief (alleen de naam en plaats; achterin het boek komt een volledige lijst met gegevens)
  - Aard van het archief (o.a. onderdelen van het archief die elders bewaard worden, vermenging met andere archieven, wijze van ordening), wijze van ontsluiting van het archiefmateriaal (inventarissen, plaatsingslijsten), omvang, gebruikte talen;
  - Inhoud van het archief: enkele vaste onderdelen, bijzondere materialen ('vrije' beschrijving), gedeponeerde kollekties (bijv. van personen of andere organisaties);
  - Audiovisueel materiaal en museumstukken, bibliotheek, publikaties vanuit het archief (bijv. bronnenpublicaties of microfiche-copieën).
4. Lijst van archiefbewaarplaatsen, alfabetisch op plaatsnaam. Daarin: adres, (naam en) functie van de kontaktpersoon, telefoonnummer, openingsuren, regels voor toegankelijkheid, faciliteiten.
  5. Index van geografische namen, organisaties, en de 'bijzonderheden' uit de archiefbeschrijvingen. Eigenlijk is de index het belangrijkste onderdeel van de gids. In Seton en Nash's gids wordt zo'n index dan ook node gemist. Van een personen-register hebben we afgezien. Als alle zendingen en bestuursleden opgenomen zouden moeten worden, zou dat te veel tijd kosten. Jaquet heeft dat overigens wel gedaan.

### *Uitvoering*

Enig voorwerk is al verricht in de vorm van het samenstellen van een lijst van rond de 400 zendingsorganisaties (met hun bewaarplaats, voor zover bekend), en het ontwerpen van een model voor beschrijving.

Er zijn verschillende bronnen gebruikt: zendingsjaarboeken, ledenlijsten, adresboeken, indexen in

boeken, de tijdschriftenlijst van Jongeneel,<sup>4</sup> het Centraal Register van Particuliere Archieven, etc. Van ongeveer de helft van deze organisaties is de bewaarplaats van het archief op dit moment bekend.

De werkwijze is verder de volgende. Per organisatie wordt een standaardformulier ingevuld, met zoveel mogelijk gegevens over de organisatie en het archief. Naar aanleiding daarvan worden de beschrijvingen gemaakt, en trefwoorden aan het register toegevoegd.

Zoveel mogelijk zal worden gewerkt vanuit Oegstgeest. De bibliotheek van het Hendrik Kraemer Instituut bevat immers boeken over de geschiedenis van vele van de organisaties, en in veel gevallen een volledige set tijdschriften van die organisaties.

Daarna zal aan de archivariissen van de organisaties gevraagd worden om archiefbeschrijvingen, inventarissen, statuten en lijsten van zendelingen, en enkele aanvullende gegevens over de bewaarplaats van het archief zelf.

Als dit alles niet voldoende is, zal het archief zelf bezocht moeten worden om de gegevens aan te vullen.

Deels zal met vrijwilligers gewerkt worden. Archiefconsulenten van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland hebben zich bereid verklaard te helpen. Er ligt ook een aanbod van een universitair docent geschiedenis, om studenten stage te laten lopen binnen dit project, bijvoorbeeld voor het ter plaatse beschrijven van specifieke kollekties.

Wat betreft de tijd die dit alles zal vergen: een beschrijving vraagt per organisatie ongeveer 5 uur werk. Op basis van een werktijd van 10 uur per week is er dan 5 jaar nodig.

#### *Verdere suggesties*

Uit telefonisch contact met het Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen bleek, dat er geen plannen bekend zijn voor een gids van missie-archieven. In de wetenschappelijke wereld zou echter ook een dergelijke gids bijzonder welkom zijn.

Daarnaast is er ook een groeiende behoefte aan een gids van alle kerkelijkearchieven in Indonesië, en van dearchieven van de organisaties die vroeger met de zending gelieerd waren, bijvoorbeeld het Genootschap voor In- en Uitwendige Zending, de christelijke schoolverenigingen, de Witte Kruis Kolonie, de Meisjesschool in Tomohon, het Fonds voor Vrede door het Bloed des Kruises te Surabaya, etc. Een taak voor de Indonesische kerken?

#### **Summary**

Drs M.H. Dirkzwager has started an inventarization of (Protestant) missionary organizations in the Netherlands existing between 1793 and today, including a short description of the archives of these organizations. This project will be continued under the auspices of the *The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches*. Thus far, about 400 organizations have been identified. The results of the investigation will be published in a guide to the missionary archives in the Netherlands.

---

<sup>4</sup> Jan A.B. Jongeneel, *Protestantse zendingsperiodieken uit de negentiende en twintigste eeuw in Nederland, Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen; een bibliografische catalogus met inleiding* (Leiden: IIMO 1990).

## Boekbesprekingen

A.G. Hoekema, *Denken in dynamisch evenwicht. De wordingsgeschiedenis van de nationale protestantse theologie in Indonesië (ca. 1860-1960)*, diss. RUL, Serie Mission nr. 8, (Zoetermeer, Boekencentrum, 1994), 350 pp., f 49,90.

De dissertatie van Hoekema, docent aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam, biedt een zorgvuldig en gedetailleerd overzicht van honderd jaren theologiebeoefening door Indonesiërs, in Indonesië. De auteur onderscheidt een periode van "prototheologie" (tot 1910), een tijdvak van theologiseren in een context van nationaal ontwaken (tot aan de tweede wereldoorlog die hij in 1940 laat aanvangen), een korte tussenperiode waarin de naoorlogse periode wordt voorbereid (1940-1945) en tenslotte een periode waarin die "omslag" (179) "theologisch meetbaar" wordt: 1945-1960. Een groot aantal "theologen" passeert de revue, vanaf de "prototheologen" Tosari, Asa Kiman, Tunggal Wulung, Sadrach en Titus, tot aan de naoorlogse "professionele generatie", zoals Pouw Boen Giok, Lumbantobing, Abineno, Soedarmo en Latuihamallo, om slechts enkele namen te noemen. De auteur geeft blijk van grote kennis van zaken, inzonderheid van de historische context – kerkelijk, oecumenisch en politiek – waarin de theologiebeoefening in Indonesië zich afspeelde. Zijn karakterisering van de spanningsvelden van theologiebeoefening in Indonesië (291) lijkt mij juist. Hij wijst op de spanning tussen mondelinge en schriftelijke theologie, tussen regionale en nationale oriëntatie ervan, tussen niet-professionele en professionele theologie, tussen kerkelijke en meer – westerse – academische oriëntatie en tussen concentratie op de Indonesische samenleving tegenover een grotere gerichtheid op binnenkerkelijke problematiek. Terecht – zeker wanneer het gaat om de door hem behandelde periode – merkt hij op dat de Indonesische theologiebeoefening sterk geconcentreerd is op typisch Indonesische vragen en nauwelijks een bijdrage levert aan de mondiale oecumenische theologiebeoefening. Terecht ook constateert hij dat de oorzaak daarvan mede gezocht moet worden in de politiek-maatschappelijke context van Indonesië (279vv).

Het boek roept evenwel ook een groot aantal vragen op, die vooral te maken hebben met de periodisering en met de door hem gehanteerde gebruikte definitie van theologie. Min of meer naar aanleiding van het elders geldende onderscheid tussen "black consciousness" en "black theology" onderscheidt de auteur tussen "prototheologie" en theologie. Hij beroept zich daarvoor op definities die door Indonesiërs zelf gebruikt worden (17). Maar het zou wel eens kunnen zijn dat wat Hoekema als "prototheologie" aanduidt in feite de eigen vorm van Indonesische theologie is en is geweest waarvan de ontwikkeling onder de druk van de westerse theologie is geatrofieerd. In die zin zou men kunnen zeggen dat de ontwikkeling na 1910 een "opgedrongen" manier van theologiseren is geweest. Om vast te stellen of die stelling deugt zou de auteur evenwel ook de periode na 1960 aan een onderzoek hebben moeten onderwerpen. Immers, pas na 1960 komt het theologisch onderzoek in Indonesië werkelijk op gang. Het blijkt zich in deze laatste periode te concentreren op de eigen religieuze en culturele erfenis en op de plaats van het christelijke geloof in de religieuze en politieke context van Indonesië. Wat uit die theologische worsteling tevoorschijn zal komen is thans nog onzichtbaar, maar het zou mij niet verbazen wanneer de theologiebeoefening in Indonesië zich gaat bewegen in een richting die de "prototheologen" intuïtief bewandelden.

Deze – toegegeven: enigszins speculatieve – vragen doen niets af van mijn grote waardering voor Hoekema's dissertatie. Zij heeft het karakter van een standaardwerk, men kan zich ertegen afzetten, maar men kan er niet om heen.

P.N. Holtrop

*Bladen uit mijn levensboek. Autobiografie van Ds. C.J. Hoekendijk (1873-1948)*. Bewerkt door Th. van den End. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 1993 ISBN 90 239 0523 7, f 32,50.

De Nederlandse zendingsgeschiedenis telt haar zendingsdynastieën. De Gereformeerden hebben er

enkele, waarvan er één, het geslacht Bakker, met vier generaties een eeuw omspannt. Het geslacht Hoekendijk is een tweede, van Hervormde achtergrond. Van de stamvader van deze dynastie, ds C.J. Hoekendijk, is thans de autobiografie verschenen, geschreven in 1942. Hier wordt het de lezer vergund een blik te werpen in de weinig bekende, althans weinig de openbaarheid zoekende wereld van de bevindelijke, piëtistische broeders en zusters, de stille vromen in den lande, uit de eerste helft der twintigste eeuw. Hoekendijk was het type man voor wie geleerdheid, confessie en kerkorde minder telden dan de noodzaak zielen te winnen voor Jezus. Vanuit die instelling kon hij met vertegenwoordigers van uiteenlopende gezindten samenwerken.

Reeds de korte schets van de levensloop van Hoekendijk, predikant, evangelist, zendeling, auteur, redacteur, Ridder in de Orde van Oranje Nassau en bij tijd en wijle querulant, waarmee dit boek begint, maakt duidelijk dat hij geen man was aan wie men ongemerkt voorbij liep. Reizend en predikend, eerst op West-Java, later op geheel Java, voegde hij het zijne toe aan het bonte palet van natiebouwers, predikers en geloofsverkondigers die, thans vaak onbegrepen en soms verguisd, naar Indië trokken, om het hunne te doen aan de opbeuring van de in hun ogen spiritueel onderbedeelde medemens.

Maar hij beperkte zich niet tot Indië. Na in 1925 gerepatriëerd te zijn stortte hij zich in de chiliastische Maranatha-beweging van Joh. de Heer. Toegerust met het innerlijke licht van zijn moeder en de rhetorische talenten van zijn vader trok hij volle zalen.

Een keurig verzorgde, geannoteerde en van één foto voorziene uitgave.

Chr. G.F. de Jong

*Wajah GKST. Buku Kenangan 100 Tahun Injil Masuk Tana Poso*; eigen uitgave van de *Gereja Kristen Sulawesi Tengah* (GKST), Tentena, 1992, Rp. 5.000

Dit boekje is verschenen ter herdenking van de honderdste verjaardag van de komst van de eerste zendeling naar Midden-Celebes, Alb. C. Kruyt, omstreeks 1892. In 1895 arriveerde taalgeleerde N. Adriani. Het gaat om een herdenkingsboek, niet om een gedegen historische studie. Desalniettemin bieden de 21 korte, van niveau nogal wisselende bijdragen die van de hand zijn van twintig Indonesische auteurs en één Nederlander (dr Th. van den End), in vogelvlucht een aardige introductie in het reilen en zeilen van de Chr. Kerk van Midden-Celebes, een der oudste partnerkerken van de Raad voor de Zending in dit deel van de wereld. Zoals bij dit soort lectuur gebruikelijk is, is het schema waarin de vestiging van het christendom in Midden-Celebes wordt geperst, op een enkele bijdrage na, dat van het *veni, vidi, vici*. De toon is blijmoedig en optimistisch, en daarmee is het betoog wat oppervlakkig.

Het boekje is onderverdeeld in drie secties. De bijdragen in de eerste sectie geven een schets van de geschiedenis van kerk en zending in Midden-Celebes vanaf Kruyt tot heden; het tweede deel gaat in op de kerkelijke activiteiten op het terrein van onderwijs, ziekenzorg, volksopbouw en leetuurvoorziening; het derde, inhoudelijk het zwakste deel, richt zich op de toekomst en onthult iets van de plannen die op Midden-Celebes leven ten aanzien van de diaconie, de ontwikkeling van een contextuele theologie, en de gezondheidszorg. Voor regionale historici een boekje om te onthouden.

Chr. G.F. de Jong

*Zakaria J. Ngelow, Kekristenan dan Nasionalisme. Perjumpaan Umat Kristen Protestan dengan Pergerakan Nasional Indonesia, 1900-1950*, Jakarta: BPK, 1994. Prijs rp. 11.500 (= ± NLG 9,-).

Dit boek, dat gewijd is aan de heikele kwestie van christendom en nationalisme in het voor- en oorlogse Indonesië, is ontstaan als *Doctor of Theology thesis* (D.Th.) onder auspiciën van *The South East ASsia Graduate School of Theology (SEAGST)* en in 1992 verdedigd aan de Theologische Hogeschool te Jakarta.

De auteur, predikant en docent kerkgeschiedenis aan de Theologische Hogeschool te Ujung Pandang (STT-Intim), heeft een deel van zijn onderzoek verricht in Nederland. In het eerste hoofdstuk wordt een globaal beeld geschetst van kerk en christendom in Nederlands-Indië en van de kerkelijke politiek van VOC en gouvernement. Noch voor de Nederlandse noch voor de Indonesische lezer bevat dit deel veel nieuws. Doordat de schrijver overwegend secundaire literatuur gebruikt heeft, komt hij soms niet boven het anekdotische uit, zoals bij de veronderstelde bijbelvastheid van de opstandelingenleider en vrijheidsheld Pattimura in 1817 (p. 23) – die anekdote kan historisch juist zijn, doch dat dient dan wel aan de hand van de bronnen aannemelijk te worden gemaakt en dat gebeurt niet. Pattimura wordt zo op losse gronden gemaakt tot het prototype van de inheemse christen, die weliswaar zijn nationalisme en onafhankelijkheidsstreven niet op bijbelteksten baseerde, maar desalniettemin vurig nationalist was. Daarmee is de apologetische grondtoon en spits van dit boek aangegeven – christendom en nationalisme konden heel goed samengaan – waarvan verder niet wordt afgeweken.

Het tweede hoofdstuk biedt een overzicht van Indonesische christelijke bewegingen en partijen uit de eerste helft van de twintigste eeuw, waarbij de auteur zich beperkt tot organisatiegeschiedenis. Hij doet dit overigens op verdienstelijke wijze. Duidelijk wordt wat de opkomende christelijke elite van het gelovige volk wilde. Doch doordat weinig of geen primaire bronnen geraadpleegd zijn (of wegens het onvermogen koloniale bronnen 'tegendraads' te lezen), wordt niet ingegaan op de vraag op welke wijze en hoe effectief deze bewegingen en partijen vorm wisten te geven aan de politieke, sociale en religieuze aspiraties van het christelijke volksdeel, laat staan op wat die aspiraties precies inhielden. Het derde hoofdstuk gaat in op de rol van de christelijke jeugdbewegingen en het theologisch onderwijs in Nederlands-Indië en Indonesië. Ook hier is de aandacht voornamelijk gericht op conferenties, programma's, statuten, voorzitters, secretarissen en andere formele zaken. In dezelfde geest behandelen de volgende hoofdstukken aspecten van de Indonesische christelijke politiek, idem politieke partijen en het oecumenische streven der lid-kerken van de Indonesische Raad van Kerken.

De inheemse christelijke politiek ontwikkelde zich in Nederlands-Indië én in Indonesië in de schaduw van de machthebbers. Waarschijnlijk onbedoeld, geeft dit boek (gedeeltelijk) antwoord op de vraag hoe het komt dat de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd (1945-1950) voor de post-koloniale contacten van Nederlandse kerken en zendingen met de Indonesische broeders en zusters relatief gunstig verlopen is. Een voor de christenheid veel ongunstiger scenario was immers mogelijk geweest: de onafhankelijkheid werd thans bevochten door een westers-opgeleide en op het westen georiënteerde elite van intellectuelen, politici en militairen, aan wier scholing en vorming christelijke organisaties een niet onbelangrijk aandeel hadden gehad. Hoe anders zouden de gevolgen van de bevochten onafhankelijkheid voor de Indonesische christenheid en voor zending en missie zijn geweest, indien de islam het voortouw genomen had. Maar nu had de *Darul Islam* op de langere termijn geen kans.

Hiermee is evenwel tevens de speelruimte aangegeven van een boek als dit. Enerzijds demonstreert het een noodzakelijke en nuttige in- en aanvalshoek in de onderhavige materie in een land waar het protestantisme zich tot op heden ondanks alles nog niet geheel heeft weten te ontdoen van het imago van *agama Belanda* (Nederlandse godsdienst); anderzijds illustreert het de lange weg die het (kerk)historisch onderzoek in Indonesië in zijn algemeenheid nog te gaan heeft, alvorens het zich werkelijk kritisch kan noemen en grenzen zal gaan verleggen. Vergelijking met bijvoorbeeld Indiase historici als Ranajit Guha, Gyan Prakash en Gayati Chakravorty Spivak, die soortgelijke problematiek in Brits-Indië hebben bestudeerd – voor Indonesische historici een nuttige onderneming omdat er tal van contacten tussen inheemse ingezetenen van beide koloniën bestonden – toont hoe groot de achterstand in Indonesië op dit gebied nog is.

Deze laatste opmerkingen doen evenwel niets af aan de verdienste van Ngelow's boek: het in kaart brengen van de (top van de) brede christelijke beweging in Nederlands-Indië en Indonesië tot 1950, waarbij voor een (hopelijk) groot lezerspubliek (weer eens) wordt afgerekend met de hardnekkige mythe dat kerk en zending in dit voormalig gebiedsdeel nooit meer geweest zijn dan een verlengstuk van kolonialisme en imperialisme.

B. Plaisier, *Over bruggen en grenzen. De communicatie van het evangelie in het Torajagebied (1913-1942)*, diss. RUU, Serie Mission nr. 5, Zoetermeer 1993, 701 pp., f 97,50.

Het land van de Toraja's op het eiland Sulawesi is één van de drukst bezochte toeristische gebieden van Indonesië. In strijd met de veel gehoorde bewering dat zending een cultuurverwoestende werking heeft, treft men hier een gekerstende samenleving aan met een grotendeels intact gebleven traditionele cultuur. Dit is des te opvallender, omdat de zendingsorganisatie wier zendelingen van 1913 tot 1942 in dit gebied hebben gewerkt – de Gereformeerde Zendingsbond (GZB) – bepaald niet onverschillig stond ten aanzien van de vormgeving van het christelijk geloof. Als calvinistische zendingsorganisatie streefde de GZB ernaar om de gereformeerde traditie over te dragen. Het resultaat is echter heel anders uitgevallen. En dit geldt niet alleen de cultuur, maar ook de kerkorganisatie, de prediking en het geloofsleven van de christen-Toraja's.

Hier liggen de zeer belangrijke historisch-missiologicalische vragen, die Plaisier in zijn Utrechtse dissertatie aan de orde stelt: Hoe moet men deze situatie in Tana Toraja beoordelen en hoe valt te verklaren, dat de levensstijl en het geloofsleven van de christen-Toraja's zo weinig sporen vertonen van het gereformeerde karakter van de GZB? In een uitvoerig betoog van 700 pagina's beschrijft de auteur, die enige tijd onder de Toraja's heeft gewerkt en thans predikant is te Den Haag, 'de communicatie van het evangelie in het Torajagebied'. In de zending gaat het om iets anders dan het overbrengen van een boodschap door een postbode. Er is veeleer sprake van een ingewikkeld communicatieproces tussen mensen (Nederlandse zendelingen, Indonesische medewerkers en Toraja-ontvangers, die elk deel uitmaakten van hun cultuur) van een boodschap, die deze mensen in hun contexten heeft beïnvloed en veranderd maar tegelijk ook de invloed van deze contexten ondergaan heeft. Op zorgvuldige wijze wordt dit proces beschreven. Tevens wordt geanalyseerd, wat de bevorderende en remmende factoren, de bruggen en de grenzen, waren. Er is communicatie tot stand gekomen, maar deze communicatie vond haar grens in de cultuur. De Toraja's wensten als christenen hun eigen identiteit te behouden, zodat niet een afgietsel van een Nederlandse gereformeerde bondsgemeente is ontstaan, maar een 'in eigen identiteit opererende christelijke kerk'.

In tegenstelling tot sommige na-oorlogse zendelingen, staat Plaisier positief tegenover de contextualisatie van het christelijk geloof in Tana Toraja. Hij voelt zich verwant aan de zendelingen uit de beschreven periode, die al of niet afkomstig uit de Gereformeerde Bond, zich lieten leiden door de ethische benadering van Kruyt en Adriani en aan de Toraja-guru's de vrijheid schonken om vorm te geven aan het christelijke leven binnen hun cultuur. Door deze openheid ten aanzien van de adat en door het centraal stellen van de Bijbel hebben deze zendelingen – onbedoeld – tevens de basis gelegd voor de eigen weg, die de Toraja-kerk later is ingeslagen, zodat zij zich thans in belijdenis en kerkorganisatie nauwelijks van andere kerken in Indonesië onderscheidt.

Plaisier heeft ons verrijkt met een boeiend en belangrijk boek. Zijn werk heeft binnen de GZB reeds aanleiding gegeven tot een symposium, waar gesproken is over de contextualiteit van het gereformeerde geloofsdenken. Dit zou meer moeten gebeuren. De vergelijking, die Plaisier maakt tussen de zendelingen in Tana Toraja en die op Sumba (645), vind ik niet billijk, omdat het resultaat van het zendingswerk en de bereidheid adviezen van guru's op te volgen niet vanuit de zendelingen alleen verklaard moeten worden. Graag had ik ook gelezen wat Plaisier vindt van het door hem geconstateerde feit: 'Een Toraja-christen van tegenwoordig kan getypeerd worden als iemand die zich in het algemeen eerst Toraja voelt (dat is zijn identiteit) en daarbij christen is' (652). Blijft mijn grote waardering voor dit mooi uitgegeven boek.

Hommo Reenders



## Mededelingen vanuit de Werkgroep

### *Vergadering van de Werkgroep op 14 november 1994*

De Werkgroep kwam op 14 november van het afgelopen jaar bijeen voor de najaarsvergadering in het hoofdgebouw van de Vrije Universiteit. Drs A.Th. Boone, als assistent in opleiding verbonden aan de Vrije Universiteit, hield de hoofdlezing over "De zendeling als volksopvoeder? (Ped)agogische aspecten van het zendingswerk van het Nederlandsche Zendinggenootschap (NZG) in Oost-Java, 1848-1858". Omdat een uitvoeriger versie van de lezing is opgenomen in de vorige aflevering van het *Documentatieblad* is het niet nodig op deze plaats opnieuw bij de inhoud ervan stil te staan. Dr A.G. Hoekema, als docent oecumenica verbonden aan de Theologische Faculteit van de Universiteit van Amsterdam, introduceerde vervolgens, mede aan de hand van een aantal stellingen, zijn kort tevoren verschenen dissertatie *Denken in dynamisch evenwicht. De wordingsgeschiedenis van de nationale protestantse theologie in Indonesië (ca. 1860-1960)*. Hoekema constateerde een aantal leemten in de bestudering van de Indonesische theologiegeschiedenis zowel op Java als in Tapanuli, in de Minahasa enz., en wees op de noodzaak van de uitgave van een Biografisch Woordenboek van Indonesische Christenen. Opvallend vond Hoekema voorts de hernieuwde aandacht in de hedendaagse theologiebeoefening in Indonesië voor regionale ontwikkelingen; de aandacht voor nationale vragen – en voor de dialoog met de Islam op landelijk niveau (als die al plaats vond in het verleden) – lijkt (voorlopig?) voorbij.

Tijdens het huishoudelijk deel van de vergadering kwam de verhoging van de abonnementsprijs naar NLG 45,- met ingang van 1995 ter sprake. Het bestuur wees erop dat in de aanvankelijke berekeningen uitgegaan was van een omvang van 64 bladzijden per nummer. Nu duidelijk is geworden dat de afleveringen tot nu toe twee katernen meer bevatten en dat men ook voor toekomstige afleveringen zal moeten rekenen met een omvang van 96 pagina's is een verhoging van de abonnementsprijs onvermijdelijk. Daarbij komt dat het *Documentatieblad* per 1 januari 1996 niet meer kan rekenen op financiële steun van de Theologische Universiteit te Kampen. De vergadering ging met het bestuursvoorstel accoord. Dr Reenders vroeg de aanwezigen om de enqueteformulieren betreffende het eigen onderzoeksterrein in te zenden. Die vraag betreft natuurlijk alle leden, niet slechts de 25 aanwezigen van die middag.

*DE DATUM VAN DE VOORJAARVERGADERING IS GEWIJZIGD; ZIE HIERNA.*

### *Vergaderingen van het bestuur van de Werkgroep en de redactie van het Documentatieblad*

Reeds in het afgelopen jaar viel het besluit de vergaderingen van bestuur en redactie aansluitend en waar mogelijk gemeenschappelijk te houden. Bestuur en redactie vergaderden gemeenschappelijk op 25 november en 10 februari. Van het daar besprokene kan het volgende medegedeeld worden.

*Voorjaarsbijeenkomst Werkgroep over dekolonisatie op 17 juni a.s. te Kampen.* In afwijking van de afspraak gemaakt tijdens de laatste bijeenkomst van de Werkgroep, besloot het bestuur de datum van de voorjaarsvergadering te verzetten. De aanleiding was de commotie rond het visum van Poncke Princen, de verklaring van de Raad van Kerken die erop volgde en het feit dat de redactie in verband met de vijftigste verjaardag van de Indonesische Republiek een themanummer plande over christenen, kerken en zending en de dekolonisatie van Indonesië. Het leek bestuur en redactie om die reden gewent om – tezamen met de groep oud-zendingsarbeiders die zich toeleggen op "Indonesiawatching" (IRIP) – een gemeenschappelijke studiedag te organiseren over de vragen betreffende de houding van de kerken ten opzichte van de dekolonisatie en de concrete gebeurtenissen in de periode 1945-50. De dag zal gehouden worden op ZATERDAG 17 JUNI in de gebouwen van de Theologische Universiteit te Kampen. Over de nadere invulling van het programma is – op het moment dat ik schrijf – nog overleg gaande, maar zeker is dat vanuit de onderzoeksgroep van de THUK gesproken zal worden over de houding van de kerken in Nederland *en* in Indonesië en dat de journalist Ben van Kaam de vraag aan de orde zal stellen waarom de (politieke) dienstweige-

raars van toen niet gerehabiliteerd worden. Vanuit Indonesië zal het parlementslid Sabam Sirait, lid van de Akademi Leimena en de Yayasan Komunikasi van de PGI, aanwezig zijn en spreken over de onlangs uitgegeven verklaring van de Nederlandse raad van kerken van januari j.l. De teksten zullen in het najaarsnummer van het *Documentatieblad* gepubliceerd worden.

*Planning volgende afleveringen Documentatieblad.* Zoals gezegd zal het najaarsnummer van het *Documentatieblad* gewijd zijn aan het thema Kerken en Dekolonisatie. Voorts zal in dat nummer een eerste aflevering van de jaarlijkse bibliografie opgenomen worden. De bedoeling is dat vervolgens in het eerste nummer van 1996 een aantal artikelen bijeengebracht wordt over de geschiedenis van kerk en zending in West-Indië en in andere delen van Latijns Amerika, terwijl het najaarsnummer van 1996 speciale aandacht zal schenken aan de herdenking van "honderd jaar kerkelijke zending van de Gereformeerde Kerken".

*Nieuwe adviseurs van de redactie.* Als adviseurs van de redactie traden toe Dr. I.J.M. Haire, hoogleraar - en decaan - van de Theologische Faculteit van de Griffith University in Brisbane (Australië) en Dr. S.H. Rae, Principal van Knox Theological Hall in Dunedin (NZ). Dr Rae promoveerde vorig jaar op een dissertatie over Karo-religie, *Breath Becomes the Wind. Old and New in Karo Religion* (Dunedin 1994). Dr Haire, eertijds docent aan de Theologische School in Tobelo, Halmahera (Indonesië), promoveerde op de geschiedenis van de kerk van Halmahera, *The Character and Theological Struggle of the Church in Halmahera, Indonesia, 1941-1979* (Frankfurt z.j. [1981]). De redactie heet hen van harte welkom en hoopt te profiteren van hun grote en gevarieerde deskundigheden.

*Steunabonnements.* Op dit moment telt het *Documentatieblad* ongeveer 150 abonnees. Dat is, gelet op het specialistisch karakter van het tijdschrift, een respectabel aantal, maar niet voldoende om te overleven. Voor het eind van dit jaar zou het getal van 200 abonnements gehaald moeten worden. Uit de kring van de leden kwam de suggestie van *steunabonnements*. Ongetwijfeld zijn er velen, instituten en individuen in Indonesië, Zuid-Afrika, Latijns Amerika, of gewoon in Nederland, die een abonnement op het tijdschrift op prijs zouden stellen, maar wier budget een dergelijke, jaarlijks terugkerende uitgave niet toelaat. Een *steunabonnement* houdt in dat U zich garant stelt voor het abonnement van een ander voor een bepaalde periode. Daarbij doen zich twee mogelijkheden voor: U komt zelf met de naam van de te begunstigen abonnee, of U vraagt onze bemiddeling en U beslist vervolgens op een voordracht van de zijde van de redactie. Het zal in het laatste geval natuurlijk vooral gaan om abonnements voor *instituten*, zoals theologische scholen. Wij wachten vol spanning af.

## Personalia auteurs

M. de Bruijn (19..) \*

H. Reenders (1935) was vanaf 1968 missionair predikant en docent in Indonesië en is sedert 1974 werkzaam aan de Theologische Universiteit te Kampen als docent kerkgeschiedenis.

Margaretha H. Dirkzwager (1947) is cultureel antropologe (Vrije Universiteit), en verrichtte onderzoek in Flores, Indonesië. Sinds 1982 is zij bibliothecaris van het Hendrik Kraemer Instituut en beheert zij het oude archief van de Raad voor de Zending der Ned. Herv. Kerk te Oegstgeest.

Drs Erik van den Bergh is stafmedewerker van KAIROS, Oecumenisch Advies- en Informatiecentrum Zuid-Afrika.

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN  
OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in  
Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland

Telefoon/Telephone: 05202 92666 Fax/Telefax 05202 92613  
Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN, Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:  
*Board of the Society:*

Prof. dr P.N. Holtrop (voorzitter/*chair*)  
Dr Th. van den End (secretaris/*secretary*)  
Drs A.Th. Boone  
Dr Chr.G.F. de Jong  
Dr L.J. Joosse  
Drs H.E. Niemeijer  
Dr H. Reenders  
Drs A.A. van der Woerdt

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S. 24969), is gevestigd te Kampen. De werkgroep stelt zich ten doel het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeenkomsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*.

*The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature Januari 5th 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal) The Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former Dutch) overseas churches.*

### **Kopij-aanwijzingen**

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5" of 5.25", MS-DOS) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 7500 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te doen bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden text kleine veranderingen aan te brengen.

*Manuscripts (not exceeding twenty-five pages, including footnotes, accompanied by disc. IBM compatible) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.*

## Inhoud

Max de Bruijn

The Lutheran congregation at Batavia, 1743-1800

1

Hommo Reenders

"De jeugdige emigranten naar de Kaap". Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van het Nederlandse protestantse Réveil (1856-1860).

00

Erik van den Bergh

Kerk, zending en missie in Zuid-Afrika, een kleine bibliografie.

00

Margaretha H. Dirkwager

Het project 'Zendingsorganisaties en hun archieven in Nederland, 1793-heden'.

00

Boekbesprekingen: A.G. Hoekema, *Denken in dynamisch evenwicht. De wordingsgeschiedenis van de nationale protestantse theologie in Indonesië (ca. 1860-1960)* (P.N. Holtrop); C.J. Hoekendijk, *Bladen uit mijn levensboek. Autobiografie van Ds. C.J. Hoekendijk (1873-1948)* (Chr.G.F. de Jong); *Wajah GKST. Buku Kenangan 100 Tahun Injil Masuk Tana Poso* (Chr.G.F. de Jong); Zakaria J. Ngelow, *Kekristenan dan Nasionalisme. Perjumpaan Umat Kristen Protestan dengan Pergerakan Nasional Indonesia, 1900-1950* (Chr.G.F. de Jong); B. Plaisier, *Over bruggen en grenzen. De communicatie van het evangelie in het Torajagebied (1913-1942)* (H. Reenders).

Mededelingen vanuit de Werkgroep

00

Personalía auteurs

00

Apeldoorn, 18 april 1995.

Aan ASKA,  
t.a.v. mevr. Garrelfs,  
Alphen aan den Rijn.

Zeergeachte mevrouw Garrelfs,

Bijgaand zend ik U een diskette met daarop de kopij voor *DZOK* 1995/1. De tekst is volledig, uitgezonderd die voor de rug. In de vaste gedeelten (omslag) zijn enkele kleine veranderingen aangebracht. De noten worden genummerd per onderdeel, niet per bladzijde; ik heb telkens aan het begin van elk onderdeel de code voor Voetnoten Optie: Opnieuw Beginnen aangebracht.

In principe moet de marge iets breder dan in het vorige nummer. Als daardoor echter het totaal aantal bladzijden de 96 zou te boven gaan moet de kantlijn echter alsnog weer versmald worden tot de maat van het vorige nummer. Indien daarentegen ruimte zou overblijven zou ik er graag nog een korte recensie (max. 1 blz.) tussenschuiven; ik heb dat de schrijver van dat boek beloofd. Misschien is het goed als U mij het aantal blz. even laat weten zodra U daar kijkt op hebt. Doordat ik de kopij van het vorige nummer niet meer in de computer heb kan ik niet meer nagaan hoeveel bytes een bladzijde van dit formaat vullen; trouwens dat zou nog geen absolute zekerheid geven, want dat aantal wisselt naar gelang van de hoeveelheid noten en andere in afwijkend lettercorps gezette gedeelten.

Het is mogelijk dat het beeld van de tekst zoals die op het hulpscherm verschijnt iets onrustiger zal zijn dan vorige malen. Auteurs zijn nogal aan het lay-out maken en rommelen geweest, en ik durfde daar niet steeds aan te komen.

In het origineel van de naamlijst achter het artikel over de emigratie van kinderen naar Zuid-Afrika staan aanwijzingen (*aansluiten*) waarmee ik geen raad weet. Ik zal het meesturen (als ik het kan vinden). Kunt U er op letten?

Het volgende nummer zal verzorgd worden door dr Chr.G.F. de Jong in Paterswolde, de auteur van het vierde bronnendeel, omdat ik van eind juli tot begin november a.s. in Indonesië zal zijn.

Een hartelijke groet en tot horens,

Uw,

Th. van den End,  
Daendelsweg 3,  
7315 AH Apeldoorn,  
tel. 055 – 211 531.

1. \* = door J. Ploeger en G. de Kock,

*Nederlandse  
emigrasie  
na*

*Suid-Afrika  
1800-1900*

(Port Elisabeth, 1989) ten onrechte niet als kinder-emigrant beschouwd.

lijn voor namen = broers en/of zusters

gecursiveerde namen = meisjes

2. Grff-Rnt = plaats Graaff-Reinet; Grff-Rnt,b = district Graaff-Reinet
3. + = overleden voor het bereiken van de meerderjarigheid.
4. Niet Durban in Natal, waarschijnlijk het huidige Durbanville bij Kaapstad.
5. Waarschijnlijk het huidige Victoria-Wes